

ПРОСВЕТНИ ГЛАСНИК

Бр. 7 и 8.

XIV.

СЛУЖБЕНИ ДЕО

УКАЗИ ЊЕГОВОГ ВЕЛИЧАНСТВА КРАЉА

КРАЉЕВСКА ВЛАДА

Његово Величанство Краљ, указом Својим од 4. јуна ове год., уважавајући оставке које су Му поднела сва г.г. министри, благоволео је истим указом вратити их на њихова пређашња места, сем г. пуковника Драгутина Франасовића, министра војног, који је стављен на расположење, а на његово је место постављен за министра војног г. ђенерал **Сава Грујић**, народни посланик и ванредни посланик и пуномоћни министар у пенсији.

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

Његово Величанство Краљ, указом Својим од 4. јуна ове год., благоволео је одликовати ордемом Таковског Крста I степена, *д-ра Лазара Докића*, председника Министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, у знак признања његових заслуга за Краља и Отаџбину.

ПОМИЛОВАЊЕ СВЕШТЕНИХ ЛИЦА

Његово Величанство Краљ, указом Својим од 12. јуна ове год., благоволео је, на предлог председника Министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, у путу милости:

ослободити са свим од казне свештена лица, која су осуђена по тач. 3. чл. 174. закона о црквеним властима; и свештена лица, која су осуђена по тач. 5. чл. 174. истог закона, на забрану свештенодејства до тридесет дана;

смањити на половину осуде казну забране свештенодејства свима свештеним лицима, која су по тач. 5. чл. 174. закона о црквеним властима осуђена на забрану свештенодејства преко тридесет дана;

повратити право на епитрахиљ и право да могу тражити пароксију, свима свештеним лицима,

која су по старом закону о црквеним властима осуђена на свагдашњу забрану свештенодејства; и *прекинути извиђај и суђење, као и извршење осуда*, над свима свештеним лицима за кривице под тачкама 1., 2., 4., 5. и 7. члана 173. закона о црквеним властима, било да су учиниоци до данас туђени или не.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Његово Величанство Краљ, указом Својим од 23. јуна ове год., благоволео је одобрити решење Народне Скупштине, које гласи: „1. Овлашћује се председник Министарског Савета, министар просвете и црквених послова, да чланом 73. закона о основним школама прописани *надзор ради оцене учитељског успеха изврши у овој 1892.—93. школској години*; 2. Срачунавање оцена за периодску повишицу плате извршиће се према резултатима, прописаним чланом 6. закона о учитељским платама, без обзира на то, што нема овогодишње оцене“.

ПРЕТПИСИ МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

ВЕЛИКА ШКОЛА

Разрешење

Г. *Светомир Николајевић*, досад. професор Вел. Школе, који је указом Његовог Величанства Краља од 24. јуна ове год. постављен за члана Државног Савета, разрешен је од дужности професорске претписом министра просв. и цркв. посл. од 24. истог мес.

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Разрешење

Претписом министровим разрешен је *Љубомир Ђурић*, професор пожаревачке гимназије, 25. јуна ове год., пошто је променио положај.

Претписом министровим од 24. јуна ове год., ПБр. 8563, наређено је, да се из разлога, наведених у распису мин. просв. и цркв. послова, од 26. јуна 1892. год., ПБр. 6499 (којим је наређено да се свима хонор. наставницима обустави плата за месеце јул и август) — *крајем јуна ове год разреше сви хонорарни наставници у средњим школама*, чиме није искључена могућност њихова повратка на своја пређашња хонорарна места почетком нове школ. године.

ОТВАРАЊЕ НОВИХ РАЗРЕДА

Министар просвете и црквених послова, претписом својим од 14. јуна ове год., ПБр. 7969, одобрио је, да се у *врањској* гимназији, почетком 1893.—1894. шк. године, отвори и *шести* разред.

Министар просвете и цркв. послова, претписом својим од 15. јуна ове год., ПБр. 8060, одобрио је, да се почеком 1893.—94. шк. год у *чачанској* гимназији отвори и *шести* разред.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Постављења управитеља

Претписом министровим постављени су:

у пожаревачком округу: за управитеља пожаревачких осн. школа, *Илија Гојковић*, учит. 2. од IV. р. осн. шк. у Пожаревцу, 21. маја ове год.; — за приврем. врш. дужн. управитеља осн. школе у Ва. Доду, *Јован Анастасијевић*, учит. III. и IV. раз. у истом месту, 20. маја ове год.

Постављења учитеља

Претписом министровим постављени су:

у пиротском округу: за приврем. учит. I. одељ. I. разреда, осн. м. шк. у Власотинцима, *Настасија Костићка*, пређ. учитељица. 5. јуна ове године;

у подунавском округу: за приврем. врш. дужн. учит. сва 4 р. у Ракишцу, *Павле Поповић*, пређ. приврем. учит., 26. маја ове године;

у ужичком округу: за приврем. врш. дужн. учитеља сва 4 разреда осн. школе у Костојевићу, *Јоксим Жугић*, пређ. приврем. учитељ, 1. јуна ове године.

Премештаји учитеља

Претписом министровим премештени су:

у граду Београду: за учит. 2. одељ. III. р. осн. м. шк. на Теразијама, *Никола Поповић*, учит.

сва 4 разр. у Бору, окр. црноречког, 10. јуна ове год., по потреби;

у врањском округу: за учит. сва 4 разр. осн. шк. у Ораовици, *Тодор Миленковић*, учитељ I., III. и IV. р. у Дединој Бари, окр. пирот., 21. маја ове год., по потреби;

у ваљевском округу: за учит. IV. р. осн. м. шк. у Обреновцу, *Јеремија Томић*, учит. I. и II. р. осн. м. шк. на Убу, окр. ваљевског, 28. маја ове год., по молби;

у крушевачком округу: за учит. I. одељ. I. разреда осн. м. шк. у Крушевцу, *Михаило Милошевић*, учит. III. и IV. р. осн. шк. у Маскару, окр. моравског, 1. јуна ове год., по молби; — за учитељицу I. р. осн. м. шк. у Брусу, *Славка Петровићева*, учит. I. одељ. I. разр. осн. м. шк. у Крушевцу, 1. јуна ове год., по потреби;

у моравском округу: за учит. III. и IV. разр. у Маскару, *Милан Јовановић*, учит. I. разр. осн. м. шк. у Брусу, окр. крушевачк., 1. јуна ове год., по потреби; — за учит. сва 4 разр. осн. шк. у Плани, *Арсеније Пилетић*, учит. сва 4 разр. осн. шк. у Деснотовцу, окр. моравског, 19. маја ове год., по потреби;

у пиротском округу: за учит. II., III. и IV. р. у Дединој Бари, *Марко Јевђеновић*, учит. сва 4 р. осн. шк. у Ораовици, окр. врањског, 21. маја ове год., по молби;

у рудничком округу: за учит. III. и IV. р. осн. школе у Такову, *Милан Дазић*, учит. сва 4 р. осн. шк. у Дубу, окр. ужичког, 1. јуна ове год., по молби;

у тимочком округу: за учит. III. и IV. р. осн. м. шк. у Јошаници, *Виден Јанковић*, учит. сва 4 р. осн. школе у Павлици, окр. рудничког, 9. јуна ове год., по молби.

Разрешења учитеља

Претписом министровим разрешени су:

У граду Београду: учит. 2. одељ. III. разреда теразијске осн. школе, *Михаило Сретеновић*, пошто је променио положај, 10. јуна ове год.;

у крагујевачком округу: приврем. врш. дужн. учит. III. и IV. р. осн. шк. у Шаторњи, *Божидар Петрански*, 23. јуна ове год.;

у крајинском округу: приврем. врш. дужн. учит. сва 4 р. осн. шк. у Чубри, *Милутин Поповић*; — приврем. врш. дужн. учит. III. и IV. р., осн. шк. у Кобишници, *Кузман Пивашевић*; — приврем. врш. дужн. учитељице I. и приправног разреда у Прахову, *Анка Дамњановићева*, — сви 23. јуна ове год.;

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

у крушевачком округу : приврем. врш. дужн. учит. сва 4 р. осн. шк. у Пашу, *Теохар Теохаровић*; приврем. врш. дужн. учит. сва 4 р. осн. шк. у Брањини, *Трајко Стоановић*; приврем. врш. дужн. учитеља III. и IV. р. осн. шк. у Медвеђи, *Тодор Пешић*, — сви 23. јуна ове год.;

у моравском округу : приврем. врш. дужн. учит. сва 4 р. у Плажанима, *Димитрије Стојановић*, 23. јуна ове год.; — приврем. врш. дужн. учитеља у Доњој Мутници, *Јевта Ербез*, 23. јуна ове год.; — заступник учит. сва 4 р. у Ратковићу, *Михаило Бурић*, пошто је напустио дужност, 21. јуна ове год.; — приврем. врш. дужн. учит. II, III. и IV. р. осн. шк. у Вигреници, *Тихомир Јордановић*, 23. јуна ове год.; — приврем. учит. сва 4 р. у Деспотовцу, *Никола Стојковић*, пошто није хтео ићи на дужност, 14. јуна ове год.;

у пиротском округу : приврем. учит. I. одељ. I. р. осн. шк. у Власотинцима, *Даница Стојановић*, 5. јуна ове год.; — приврем. врш. дужн. учит. сва 4 разр. у Стрижевцу, *Коста Спасић*, 23. јуна ове год.;

у подринском округу : приврем. врш. дужн. учит. III. и IV. р. осн. шк. у Прњавору, *Јовица Дамњановић*, 23. јуна ове год.;

У подринском округу : приврем. врш. дужн. учит. сва 4 р. у Ракињу, *Павле Поповић*, 23. јуна ове год.;

у пожаревачком округу : приврем. врш. дужн. учит. сва 4 р. у Бубушинцу, *Михаило Цветковић*; приврем. врш. дужн. учит. сва 4 разр. у Војилову, *Марјан Ивановић*; приврем. врш. дужн. учит. сва 4 р. у Вошановцу, *Сава Добросављевић*; приврем. врш. дужн. сва 4 р. у Добри, *Стеван Милосављевић*; приврем. врш. дужн. учит. сва 4 р. у Клеовнику, *Гојко Петровић*; приврем. врш. дужн. учит. II, III. и IV. р. у Раброву, *Ђорђе Микић*; приврем. врш. дужн. учит. II, III. и IV. р. у Раповцу, *Милан Радисављевић*; приврем. врш. дужн. учит. III. и IV. р. у Смољинцу, *Божидар Гавриловић*; приврем. врш. дужн. учит. сва 4 р. у Сигама, *Јеремија Попадић*; приврем. врш. дужн. учитеља сва 4 у Царевцу, *Драгољуб Буквић*, — сви 23. јуна ове год.;

у рудничком округу : приврем. врш. дужн. учит. I. и II. р. осн. шк. у Тијању, *Милица Адамовић*; приврем. врш. дужн. учит. сва 4 разр. у Драгољу, *Сава Стевановић*; привр. врш. дужн. учитеља сва 4 р. у Лађевцима, *Милан Обрадовић*, — сви 23. јуна ове год.;

у тимочком округу : приврем. врш. дужн. учит. III. и IV. разреда осн. школе у Једашници,

Марко Пилетић, 23. јуна ове године; — учитељ сва 4 р. осн. шк. у Баљинцу, *Милутин Јеленић*, 24. јуна ове год., по молби;

у ужичком округу : приврем. врш. дужн. учит. сва 4 р. у Придворици, *Јаков Лукић*; — приврем. врш. дужн. учит. сва 4 разр. у Костојевићу, *Јоксим Жугић*, — оба 23. јуна ове год.;

у црноречком округу : приврем. врш. дужн. учит. сва 4 р. у Боговинама, *Сава Николић*, 23. јуна ове год. —

УМРЛИ СУ :

Милован Љ. Јовановић, учит. III. и IV. р. осн. школе у Тијању, 17. марта ове год.; — *Сима Церовић*, учит. I. одељ. III. р. осн. школе у Ужицу, 11. јуна ове год.; — *Драга Радисављевић*, учит. I. и приправног разреда у Раповцу, 24. јуна ове године.

РАСПИСИ И ОДЛУКЕ МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

РАСПИС

Старешинама свију средњих школа.

За последњих неколико година опазило се, да је већина старешина средњих школа, супротно распису министарства просвете и цркв. послова од 12. јуна 1867. год., Бр. 1374. (Просв. Зборник стр. 536.) престала слати министарству *кондуитне листе* подручних им наставника.

Како те листе имају задатак да послуже интересима школске наставе, дајући министарству прилике да што правилније и тачније оцени просветни рад појединих наставника у школи и ван школе, као и њихово владање у приватном животу — наређујем Вам, да најдаље до краја ов. мес. пошљете министарству попуњене кондуитне листе наставничког особља повереног Вам завода, за ову шк. годину, и да то и у будуће чините крајем сваке школске године, а најдаље до 1. јула.

Препоручујем Вам у исто време, да приписивању листа поступите савесно и непристрасно, без икаквих личних обзира према дотичном наставнику, како би те листе биле што вернији израз свега онога што се хоће да зна о појединим наставницима.

ПБр. 7891.
8. јуна 1893. год.
у Београду.

Председник
Министарског Савета,
министар
просвете и црквених послова,
Д-р Докић С. Р.

Старешинама свију средњих школа.

Поводом случаја, да је старешина једне гимназије у уверењу о двомесечним оценама једног ученика те оцене исписао цифрама и тим начином довео ученика у искушење да фалсификује једну оцену, начинивши од рђаве оцене (1) врло добру (4), налазим за потребно наредити, да се оцене у уверењима — као што се то већином и чини — исписују речима, а не цифрама.

Ово Вам се саопштава ради знања и управљања.

ПБр. 7892.

8. јуна 1893. год.
у Београду.

Председник
Министарског Савета,
министар
просвете и црквених послова,

Д-р Докић С. Р.

Старешинама свију средњих школа.

Да би се министарству олакшао посао при грађењу наставничког распореда у средњим школама за нову, 1893/4. школску годину, и да би се тај распоред могао на време извршити и објавити, а и што поузданије удесити према стварним потребама наставе у повереном Вам заводу — наређујем Вам:

1. да ме најдаље до 25. ов. мес. известите: да ли су, према садашњем личном саставу наставничког особља у тој школи, а с обзиром на наставни план од год. 1888., (за гимназије) који ће према мојем распису од 14. маја ове год., ПБр. 6636, важити за идућу школску годину, (за све) у довољној мери заступљене све научне гране, или је број стручних наставника код некога предмета већи или мањи но што наставна потреба захтева; и

2. да одмах по извршеном упису ученика за 1893/4. школску годину, а најдаље до 20. августа, јавите министарству:

а) број уписаних ученика — и ученица, где их буде — по разредима;

б) број одељења у појединим разредима, и

в) да ли је, према бројном стању уписаних ђака и броју одељења, почетком нове школске године, ако овај број буде друкчији него што је био при крају пређашње школске године, потребно повећати или смањити и број наставника у повереној Вам школи и за које научне предмете.

Ова моја наредба важиће од сада и за сваку потоњу школску годину, с том једином изменом, да ће рок поменут под бр. 1, овога расписа бити *први дан месеца јула*, а не 25. јуна, као ове године

Препоручујем Вам, да се по овоме распису тачно управљате.

ПБр. 7932.

9. јуна 1893. год.
у Београду.

Председник
Министарског Савета,
министар
просвете и црквених послова,
Д-р Докић С. Р.

Свима среским начелницима и градским управама Београда и Ниша.

На основу законодавне одлуке, ове школске године неће бити ревизије у основним школама, као што је прописује чл. 73. закона о основним школама. Према овоме и сав посао око превођења ученика у старије разреде, прикупљања потребног статистичког градива и осталог, што је крајем школске године вршио одређени министарски изасланик, ове ће године имати да изврше дотични наставници основних школа по упутствима ниже означеним.

У свима основним школама држаће се редовни годишњи испити у времену од 20. — 29. ов. мес. и ученици превести у старије разреде према одредбама Правила о превођењу ученика основних школа из млађих разреда у старије од 24. фебруара 1884. год., ПБр. 1943. (Просв. Збор., стр. 634.). Ове испите у неподељеним школама држаће сам наставник, са школским одбором, а у подељеним школама биће два наставника и школски одбор. Од ова два наставника испитиваће ће вршити сам разредни наставник, а други ће председавати, онако као што бива на малом полугодишњем испиту. С тога ће управитељи школа у местима, где има више одељења, одмах сазвати учитељско веће и утврдити распоред испита и председавања. Школском испиту не мора присуствовати цео школски одбор, већ најмање два члана одборова, који буду одређени од одбора за овај посао. По свршеном испиту записаће се у главну књигу уписницу резултат испита, онако од прилике као што је то до сада записивао министарски изасланик, изузимајући наставничку оцену, која се ове године неће давати, па о томе неће ништа ни бележити. У тој записци казаће се тачно: кад је држан

испит, колико је трајао, колико је ученика било уписано у школу и колико их је било на испиту, који ученици прелазе у старије разреде, а који остају да понављају, и који ће се ученици имати испитати почетком нове школске године, пошто нису могли доћи на испит због болести или чега другог. Ту записку потписаће у неподељеним школама наставник и присутни чланови школског одбора, а у подељенима још и наставник, који буде председавао.

Што се тиче самог испитивања, важи ранија наредба, више пута понављана у упутствима министарским изасланицима, по којој се имају испитати сви ученици из науке хришћанске, српског језика и рачуна, а из осталих предмета мора се испитати најмање половина ученика. Слабији ученици, којима би прелазак у старији разред зависио од успеха на испиту, испитаће се брижљиво из свих предмета. Право, које је, по Правилима о превођењу ученика основних школа из млађих разреда у старије, дано једино министарском изасланику у погледу поправљања ученичких оцена о испиту и решавању о преласку у старије разреде, преноси се за ову годину на саме наставнике у неподељеним школама, а у подељеним на разредног наставника и на овога, који председава, с том напоменом, да ће свака злоупотреба у овоме раду бити строго извиђена и кажњена. С тога ће се све поправке оцена и крупније измене, које се тичу превођења ученика, а које буду учињене на сам дан испита, тачно забележити у главној књизи уписници у записци испитној што је раније поменута, како би се из те записке могла видети права слика испита.

Ако би поједине општине, школски одбори или поједини добри људи били вољни наградити књигама одличне или врло добре ученике по учењу и владању, као што је то и до сада био обичај, наставници ће по свршеном испиту наградити заслужне ученике тим књигама, пазећи при томе, да се ученицима не дају и такве књиге, које својом садржином не би биле за њих.

У оним школама, које би биле распуштене због какве редње, или у којима сад нема наставника, испит годишњи неће се сад држати, већ у почетку нове школске године, по начину овде изложеном.

По један штампан примерак овога расписа за сваку школу, шаље се у прилогу под $\frac{1}{4}$ среском начелнику — управи, — и препоручује му — јој — се да га одмах достави свакој школи у своје подручју на извршење. Под $\frac{1}{2}$ шаље се среском начелнику — управи — један образац за

подношење статистичких података о ученицима, за сваку школу посебице, и препоручује му — јој — се, да га одмах достави свима школама с наредбом, да наставници по свршеном испиту тачно и чисто попуне све рубрике у овом образцу, да их сумирају и по том да га доставе министарству просвете на даљу употребу. У овим школама, где не буде испита сада, овај образац предаће се школском одбору на чување, а он ће у почетку нове школске године предати дотичном наставнику да он накнадно попуни све рубрике у образцу и за тим га достави министарству.

Ако би појединим наставницима било нејасно, како имају попунити поједине рубрике у овом образцу за статистичке податке о ученицима, нек се о томе обавесте из прошлогодишњег министарског упутства надзорницима основних школа, које је штампано у Просветном Гласнику за прошлу годину, стр. 334.—340.

Што се тиче подношења наставничких молба за премештај, важи министарска наредба од 14. маја 1882. год., ПБр. 2829. (Просв. Збор., стр. 309. и 310.) с тим, да ће се у озбиљну оцену узети само оне молбе, које према овој наредби буду поднесене.

Све основне школе распустиће се на Петровдан свечано после службе боже.

Срески начелник — управа — учиниће све што може, да ова моја наредба с прилозима буде достављена свакој школи најкраћим путем.

ПБр. 8264.

20. јуна 1893. год.
у Београду.

Председник
Министарског Савета,
министар
просвете и црквених послова,
Д-р Докић С. Р.

Старешинама свију средњих школа.

Опазио сам, да старешине средњих школа у својим званичним писмима при стављању наслова школе, датума и броја неједнако поступају, те их неки стављају горе, на левој страни табака, а већина их меће на крају писма.

Да би се и у спољашњем облику званичних писама утврдила потребна једноликост, препоручујем Вам, да наслов школе, датум и број стављате од сада — ако го пређе нисте већ чинили — на горњој левој страни табака, чиме се олак-

шава посао при записивању аката у деловодном протоколу.

ПБр. 8644.

23. јуна 1893. год.
у Београду.

*Председник
Министарског Савета,
министар
просвете и црквених послова,
Д-р Докић С. Р.*

Директорима свију виших гимназија и реалака.

Често се дешава да ми се ученици старијих разреда гимназија и реалака обраћају с молбама да поновне и накнадне испите из предмета из којих су на годишњим испитима пали или их из оправданих узрока нису могли на време полагаати — полагају првих дана друге половине месеца августа, како би још за времена стигли са својим пријавама за Војну Академију. Да бих отклонно излишну преписку поводом оваких молба а уједно помогао молитељима ове врсте, нашао сам за потребно наредити да од сада поновне и накнадне испите ученика виших разреда поверене Вам школе предузимате одмах првих дана нове школске године.

Ви ћете ову моју наредбу у своје време објавити ученицима, којих се тиче, а од сада тачно по њој поступати.

ПБр. 8578.

25. јуна 1893. год.
у Београду.

*Председник
Министарског Савета,
министар
просвете и црквених послова,
Д-р Докић С. Р.*

Старешинама свију средњих школа.

Приликом овогодишњих испита десно се у једној гимназији случај, да је у испитном списку једном ученику оцена, коју је испитни председник већ забележио, накнадно, по савету предметног наставника, исправљена, и то, у овом случају, на штету ученика, што је изазвало протест од стране оца његова.

Да се овакве неправилности у будуће не би дешавале, падазим за потребно наредити: да се испитна оцена, која је већ једном записана у испитном списку, никако не сме више мењати, и да се договор или саветовање између предметног наставника и испитног председника, ако би било потребе за то, свагда учини пре него што се испитна оцена забележи у списку.

Сваго намерно мењање једном већ заведене оцене строго ћу казнити, јер оно често за собом повлачи за ученике рђаве последице па онда и тужбе и протесте од стране родитеља.

Препоручујем Вам, да ову моју наредбу саопштите на потпис свима подручним Вам наставницима ради знања и управљања, и да се брижљиво старате да се она тачно и врши.

ПБр. 8787.

28. јуна 1893. год.
у Београду.

*Председник
Министарског Савета,
министар
просвете и црквених послова,
Д-р Докић С. Р.*

Књиге, препоручене за школску употребу.

Министровим расписима препоручене су ове књиге:

а) као уџбеник за средње школе:

1. „Алгебра II део, за VI и VII разред гимназија и реалака“, од Ср. Ј. Стојковића, и В. Димића, 29. апр. 1893. год., ПБр. 5704.

б) за књижнице основ. школа:

1. „Васпитне казне и награде“, од Стев. М. Окановића, учитеља, под 14. јуна ове год., ПБр. 7689.

2. „Мали вокар“, од Стев. М. Димитријевића, ђакона, расписом од 19. јуна ове год., ПБр. 8240.

3. Школска башта, њена корист и уређење, израдио Петар Стојадиновић — под 10. јула ове год., ПБр. 10140.

4. Женидба Сењанин-Гадије, по казивању Црнога Цера исписао и издао Мил Обрадовић — под 10. јула ове год., ПБр. 10124.

РАДЊА ГЛАВНОГА ПРОСВЕТНОГ САВЕТА

ЗАПИСНИЦИ РЕДОВНИХ И ВАНРЕДНИХ САСТАНАКА ГЛАВНОГ ПРОСВ. САВЕТА

САСТАНАК 566-ти

14. априла 1893. год. у Београду

Били су: *председник*, Стојан Марковић; *редовни чланови*: др. Јован Туроман, С. Лозанић, Љуб. Клерић, др. Мил. Јовановић — Батут, др. Ник. Ј. Петровић, др. Никола Николић, Стев. Давидовић и Дим. Јосић.

Пословођ, Мил. Марковић.

I.

Прочитан је и примљен записник прошлога састанка.

II.

Прочитано је писмо г. председника Министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, од 11. овог месеца, ПБр. 4819, којим се извештава Савет, да је Његово Величанство Краљ, примивши управу земље у своје руке, изводео указом својим од 1. овог месеца, поставити председника државног Савета г. д-ра Л. Докића, за председника Министарског Савета и министра просвете и цркв. послова.

III.

Прочитано је писмо г. председника министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, од 11. овог месеца, ПБр. 4818, којим се извештава Савет, да је за начелника министарства просвете и цркв. послова постављен г. Стев. Ловчевић, професор I беогр. гимназије, који је по положају редован члан Савета, и позива Савет да изводи изабрати потпредседника, пошто је ово место упражњено.

Савет је једногласно изабрао за потпредседника г. Стев. Ловчевића, начелника министарства.

IV.

Г. г. С. М. Лозанић и Љуб. Клерић, предложили су Савету ово: „Најновији наставни план гимназијски састављен је противно одлукама Гл. Просв. Савета и мишљењу велике већине наших гимназијских колегија. Потписани држе да је нови наставни план гимназијски једностран и по наставу штетан, с тога предлажу: да се умоли г. министар да питање о наставном плану поново стави на дневни ред“.

После подужег већања о овоме питању, Савет је с 5 противу 4 гласа, одлучно: да се овај предлог не прими.

V.

Прочитано је писмо г. председника Министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, од 10. овог месеца, ПБр. 4708, којим се пита Савет за мишљење о квалификацији г. Владимира Поповића, свршеног ученика Велике Школе.

Савет је прегледао сведоџбу овога кандидата, па је нашао: да г. Поповић има прописне квалификације за предавача у средњим школама, и то за предмете природно-математичке групе,

VI.

Прочитано је писмо г. председника Министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, од 8. овог месеца, ПБр. 4489, којим се пита Савет за мишљење о квалификацији г. Тјешимира Старчевића, свршеног ученика Велике Школе.

Савет је прегледао сведоџбу овога кандидата, па је одлучно: да г. Старчевић има прописне квалификације за предавача у средњим школама, и то за предмете историјско-филолошке групе.

VII.

Прочитано је писмо г. председника Министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, од 26. овог месеца, ПБр. 4000, којим се шаље Савету на оцену молба г. Димитрија А. Којића, ученика IV. р. гимназије, који моли за благодејање из фонда пок. Вићентија владике.

Савет је одлучно: да се за преглед и оцену ове молбе умоли г. Љуба Ковачевић.

VIII.

Саслушан је усмен извештај г. Стојана Марковића, по актима кривице г. Милана Аранђеловића, учитеља сиколског.

Савет је усвојио мишљење г. референта, и одлучно: да је г. Аранђеловић крив, али да кривица није такве врсте да би га требало казнити отпустом из службе, већ другом којом административном казном.

С овим је свршен овај састанак.

САСТАНАК 567-ми.

21. априла 1893. год. у Београду.

Били су: председник Стојан Марковић, редовни чланови: Ст. Ловчевић, др. Јов. Туроман, С. М. Лозанић, Љуб. Клерић, др. Мил. Јовановић-Батут, архимандрит, Инокентије др. Ник. Ј. Петровић, Стеван Давидовић и Дим. Јосић
Пословођ, Мил. Марковић.

I.

Прочитан је и примљен записник прошлога састанка.

II.

Г. Ств. Ловчевић констатује факат, да је број редовних чланова у Савету већи, но што је то прописано законом о уређењу Главног Просветног Савета, и моли Савет да о овоме питању каже своје мишљење.

После подужег говора о овоме питању Савет је нашао, да се места г. г. Јована Ђорђевића и д-ра В. Бакића, редовних чланова Главног Просветног Савета, имају сматрати као упражњена променом положаја, те према овоме остаје таман онолики број чланова колики се прописује законом о уређењу Савета.

III.

Прочитано је писмо г. председника Министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, од 14. овог месеца, ПБр. 4799, којим се шаље Савету на оцену предлог и мишљење г. Ђ. Козарца о изменама што би их требало учинити у садашњем наставном плану за гимназије.

Савет је одлучио: да се ово питање стави на дневни ред идућег састанка и да се о њему донесе оцена.

IV.

Прочитано је писмо г. председника Министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, од 14. овог месеца, ПБр. 4747., којим се позива Савет да што пре донесе одлуку о другом делу Алгебре од г. г. Ср. Ј. Стојковића и В. Димића, или да тражи дело од г. г. референата натраг и да га врати.

Пошто ће се у данашњој седници прочитати оба реферата о овоме делу, то је Савет прешао преко овога писма на дневни ред.

V.

Прочитано је писмо г. председника Министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, од 15. овог месеца, ПБр. 4966, којим се шаљу

Савету на оцену три листа нове „Карте Балканског Полуострва“, коју израђује г. Петар Манојловић по раније закљученом уговору с министарством просвете и цркв. послова.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену ових израђених секција поменути карте умоле г. г. Ст. Новаковић, Љуб. Ковачевић и д-р Јован Цвијић.

VI.

Прочитано је писмо г. председника Министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, од 18. овог месеца, ПБр. 5202, којим се шаље Савету на преглед и оцену „Атлас српских семаља и осталих држава на Балканском Полуострву“, за ученике IV. р. основних школа, од г. Аврама Стаматовића, учитеља.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену овога атласа умоле г. г. др. Ј. Цвијић и Мих. Јовић

VII.

Прочитано је писмо г. председника Министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, од 19. овог месеца, ПБр. 5030, којим се шаље Савету на мишљење одговор г. Ђ. П. Рокнића, професора, на реферат г. Ђ. Станојевића, професора о „Експерименталној физици за средње школе“, коју је израдио г. Рокнић и која, према реферату г. Станојевића, није могла бити примљена за намењену потребу.

Пошто је Савет раније донео одлуку о овоме питању, то сада поводом ове молбе г. Рокнића није нашао разлога да се упушта у читање одговора г. Рокнића и да своју првашњу одлуку мења.

VIII.

Прочитано је писмо г. председника Министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, од 20. овог месеца, ПБр. 2193, којим се шаље Савету на преглед и оцену „Ј. Шрама и д-ра Р. Шислера математика за I, II, III и IV р. гимназије“, у преводу од г. Ђ. П. Рокнића, професора.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену овога дела умоле г. г. В. Димић и П. Типа, професори.

IX.

Прочитано је писмо г. председника Министарског Савета, министра просвете и цркв. послова, од 8. овог месеца, ПБр. 4580, којим се шаље Савету на преглед и оцену „Декламатор“, који нуди г. А. Пурић, књижевник, да се препоручи општинама за поклањање ученицима осн. школа о годишњем испиту.

Савет је одлучио: да се за преглед и оцену овога дела умоле г. г. Дим. Јосић и Мих. Јовић.

X.

Прочитан је реферат г. Ств. Давидовића, проф. реалке, о другом делу „Алгебре“ за средње

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

школе, од г. г. Ср. Ј. Стојковића и В. Димића, који гласи:

Алгебра, уџбеник за средње школе. Друга књига: за VI. и VII. разред гимназија и реалака. Написали *Ср. Ј. Стојковић* и *В. Димић*, професори математике у I. београдској гимназији. Београд. Штампано у државној штампарији Краљевине Србије. 1892. — 8°. стр. VIII. 205—446. Цена 2*50 дин.

Приказујући прву књигу овог уџбеника („Наставник“, св. I. књ. III. стр. 60.) истакао сам поред стварне вредности и његове дидактичне врдине, напоменувши, да се дело одликује систематским распоредом наставног градива, јасним и ексактним тумачењем алгебарских операција, чистим и правилним језиком и великим бројем подесних задатака за вежбање.

Код сваког је уџбеника, поред научне исправности, методичност прва погодба за успешну употребу у школској настави. У колико овај захтев вреди за сваки уџбеник у опште, у толико више вреди за математичке уџбенике, који се баш у елементима не могу да ослободе извесних већ традиционалних погрешака, као што су на пр. извештачене и нетачне одредбе негативних, ирационалних и уображених бројева; а у нашим школским приликама морамо с радошћу поздравити уџбеник, који ће — у оскудници службених инструкција, — бити и самим наставницима методично упутство, и тако служити јединству математичке наставе у нашим средњим школама.

Дидактична умешност, коју су писци ове Алгебре посведочили првом књигом својег уџбеника, била је довољно јамство, да ће и ова друга књига, намењена VI. и VII. разреду гимназија и реалака, бити тако исто методички израђена као и прва, у толико пре што се овде не полажу начелне основе математичкој настави, него се већином примењује стечено знање.

И заиста је и ова друга књига израђена с толико педагошког искуства и наставничке рутине, да цело дело обележава значајан прогрес у нашој школској књижевности.

Ова је књига продужење прве књиге и у њој су, по својој важности у науци, настави и практичном животу, већи део заузеле једначине. Искуство је показало, да ниједан део математичке наставе не снажи математичко знање и не занима ученике у толикој мери, као наука о једначинама. Педагошка вредност овога дела математичке наставе лежи у томе, што се на основу малог броја теориских претпоставака отвара широко поље ученичкој саморађи. Све мене, кроз које мора проћи

дана једначина, да би се нашао њена решења, вежбају ученика у алгебарским радњама; а преводећи на математички језик односе, који постоје између познатих и непознатих количина данога проблема, ученик се вежба јасном и правилном схватању и самосталном мишљењу. С тога се у овом делу математичке наставе мора више но игде водити рачуна о поступности, како би ученици на првом кораку видели велику корист коју нам дају први основи опште аритметике.

И писци овог уџбеника водила су рачуна о тој потреби школске наставе. Пошто је казано, каквих једначина има, како се оне уређују, прелазе се на једначине првог степена и показују сва четири начина за њихово решавање. Особиту методичну вредност овом одељку даје то, што се код сваког метода казују математички аксиоми и правила на којима је основан, и што се ученици не остављају у недоумици, који ће метод у којој прилици применити.

Знајући колико је важно дискутовање математичких образаца, и водећи рачуна о потребама више геометријске наставе, писци су учинили врло добро што су показали исцрпни претрес општих образаца добивених решавањем двеју једначина с две непознате количине, јер ће се ти исти случајеви одређености, неодређености или немогућности јавити и добити геометријски значај у аналитично-геометријском претресу двеју правах.

Прелазећи на три једначине с три непознате количине, писци се нису задовољили само напоменом, да се оне решавају свођењем на две једначине с две непознате количине, него су описали и оне особите случајеве, кад се дане једначине, у место да се на њих примењују општи методи, решавају каквим другим, простијим поступком, па су за то навели и примере.

У делу, који долази за тим, говори се о неједначинама, њиховим особинама, везама и решавању, па се за тим прелазе и на решавање неодређених — Диофантових — једначина, пошто су најпре показане критерије, по којима се познаје, да ли се међу решењима дане једначине налазе у опште цели бројеви.

И проблеми, у којима једначине налазе своју најважнију и најзанимљивију употребу, заузели су засебан одељак (XI. део) у којем су на инструктивним примерима показана практична упутства о избору непознатих количина, постављању и решавању једначина, као и претресу добивених резултата.

У овом одељку налазе се многе драгоцене напомене о негативности, неодређености и немо-

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

гућности код проблема, како се врши претрес њихов, и како се промењеном стилизацијом могу избећи негативна решења.

Како је решавање задатака, који имају практичне вредности или су с теориске стране интересни, врло добро средство да изазове код ученика наклоност к математици, додат је овом делу велики број одабраних и занимљивих задатака за вежбање.

У одељку о квадратним једначинама показује се прво решавање непотпуних, па се за тим прелази на потпуну једначину другог степена и изводе обрасци за њено решавање, кад је сачинитељ од x^2 јединица или други који број. Пошто је на примерима показана примена општег обрасца, прелази се на претрес коренâ квадратне једначине и показују односи између тих корена и сачинитеља дане једначине. Овде није изостала и она важна напомена, да се услед рационалисања ирационалних једначина, које се свде на квадратне, могу појавити и такве вредности за непознату количину, које неће задовољити дану једначину, те се с тога морају нарочитом пробом верификовати.

Пошто је као прва примена квадратних једначина узето разлагање квадратног тринорма на биномне чинитеље, и у кратко поменуто решавање квадратних неједначина, прелази се на квадратне једначине с више непознатих количина. Поменувши елиминацију као општи метод за решавање ових једначина, прелази се на непотпуне квадратне једначине, које се брже решавају каквим особитим, простијим поступком, који зависи од облика и природе даних једначина. И овде су узети махом примери, који ће се јављати често у аналитичној геометрији.

Како једначине другог степена дају стварна и уображена, позитивна и негативна, рационална и ирационална решења, било је потребно да се на одабраним примерима покаже смисао таквих решења, што је овде и учињено.

Као врло елегантну примену квадратних једначина помињем изналажење максималног производа и минималног збира, што истина није ушло у гимназиски програм за алгебру, али су задаци ове врсте обухваћени програмом за геометрију, те је овом партијом попуњена једна празнина у програму.

Међу једначинама, које се свде на квадратне, налазе се изложитељне, биномне и триномне једначине; нарочито су биномне једначине zgodна прилика, да се ученицима индуктивним путем објасни многострукост корених количина.

У осталим деловима говори се о математичким редовима, комбинацијама и одредницама. Како је положај ових партија у науци неодређен, оне су

у разним уџбеницима различно и обрађени. Ну писци овог уџбеника умели су и овде да учине леп избор, истакнувши само оно, што има практичне вредности или је теориски интересно. Тако се у делу о математичким редовима показује изналажење општег и збирног члана аритметичке и геометриске поступности, помиње збирљивост бесконачног геометриског реда и показује као пример претварање периодног десетног разломка у обичан разломак. Као најважнија примена математичких редова у практичном животу показано је израчунавање сложеног интереса, анuitета и амортизација.

У делу, који говори о комбинацијама, показано је како постају комплексне све три врсте с понављањем и без понављања, како се налази њихов број, па се завршује извођењем биномног обрасца за целе и позитивне изложитеље и показују значајније особине биномних коефицијената.

Последњи део ове књиге, основи одредница (determinante), израђен је у главном на основу угледног предавања г. Ср. Ј. Стојковића, које је о истом предмету држао у природно-математичкој секцији на III год. збору Професорскога Друштва, и о којем је и збор Проф. Друштва донео резолуцију: да то предавање буде основа овом делу математичке наставе.

Према свему овом делу је драгцена добит за нашу средњу школу, и нема сумње да ће га са његове стварне и дидактичне вредности радо примити сваки наставник математике, а мислим да неће изостати ни званична препорука.

20. септ. 1892 г.

Београд.

Стеван Давидовић,
професор београд. реалке.

За овим је прочитан о овоме делу и реферат г. д-ра В. Гавриловића, проф. Велике Школе, који гласи:

Главном Просветном Савету.

Прегледао сам и другу свеску *Алгебре*, коју су написали професори г.г. Ср. Ј. Стојковић и В. Димић. Ова друга књига је управо наставак оне прве; обе заједно чине једну целиву. Књига је писана за VI. и VII. разред гимназија и реалака. По новом наставном плану она сама за се не би била са свим удешена за VI. и VII. разред. По том новом плану предавање се на прилику о степенима, коренима и логаритмима у VI. разреду, а тих партија нема у овој другој свесци, оне су распоређене у првој. С друге стране предавало би се по нешто од онога што се налази у другој

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

свесци (н. пр. о једначинама првог степена са више непознатих) у V. разреду, те би с тога и учитељ и ђак морали скакати час из прве књиге у другу, час из друге у прву. Томе је у осталом лако доскочити; у идућем издању требало би спојити оба дела у једну Алгебру за више разреде гимназија и реалака. Наставним планом биће одређено шта ће се кад из те, или ма из које друге, Алгебре узимати у петом, а шта у шестом или седмом разреду.

Да пређем сад на саму књигу. У њој има седам одељака; у тим одељцима бачени су општи, основни погледи на једначине и редове, на науку о комбинацијама и на кратку теорију детерминаната.

У почетку првога дела говори се о врстама и уређивању једначина. У чл. 205. стр. 207. учинили су писци једну велику погрешку. Они кажу: „уређена алгебарска једначина *n*-тог степена, с једном непознатом количином, била би:

$$ax^n + bx^{n-1} + cx^{n-2} + \dots + px = q,$$

у којој су писмена *a, b, c, ... p* и *q* познати и цели сачинитељи, који могу бити позитивни или негативни“. Та дефиниција није добра: ова је у основу погрешна. Коefицијенти *a, b, c, ...* су или цели, или разломљени, или ирационални, или чисто имагинарни, или комплексни бројеви. Кад бисмо на име хтели да у уређеним једначинама коefицијенти буду цели бројеви, онда би се при уређивању једначина врло често јављала ова два случаја: прво, једначина би могла променити свој степен, и друго, једначина се не би дала уредити; ни једно ни друго не ваља. Ту погрешну дефиницију употребљавају писци стално. Тако н. пр. у чл. 266. стр. 287. стоји ово: „Општи облик, у коме се јавља уређена једначина другог степена с једном непознатом количином, јесте:

$$ax^2 + bx + c = 0.$$

..... Сачинитељи *a, b* и *c* јесу цели бројеви“ и т. д. Међу тим, одмах у идућем чл. 267. а на другом листу наћи ћемо у примеру 2. ово: „... имамо уређену непотпуну квадратну једначину:

$$2x^2 = \frac{3}{2} \text{ или } x^2 = \frac{3}{4}, \text{ из које је}^{\text{а}} \text{ и т. д.}$$

Једначина $2x^2 = \frac{3}{2}$ је, као што писци тврде, уређена; међу тим по њиховој дефиницији та једначина не би могла бити уређена, $\frac{3}{2}$ није цео број. Писци даље кажу, да су у општој алгебарској једначини коefицијенти *a, b, c, ...* позитивни или

негативни бројеви, а не кажу да неколики између тих коefицијената могу бити $a = 0$, а да први коefицијент *a* не сме у опште бити $= 0$.

У чл. 218. стр. 221 је реч о двама једначинама првога степена с двама непознатима. У томе члану помињу се под *b*) једначине, које никако не могу једна с другом постојати: такве „би нпр. биле једначине: $3x - 4y = 6$ и $3x + 4y = 6$ “. То није истина; те две једначине постоје заједно и имају одређене корене: $x = 2, y = 0$. Писце су смели знаци $+$ и $-$, који се у једној и у другој једначини јављају поред $4y$, а то је велика погрешка.

Оно што се налази у члану 228. стр. 229. под *β*) није довољно јасно. Треба тај важан случај мало боље протумачити.

У истом чл. 228. стр. 231. под *β*) има једна веома крупна погрешка. Дате су две једначине

$$a_1x + b_1y = c_1 \quad (1)$$

$$a_2x + b_2y = c_2 \quad (2)$$

Корени тих једначина су

$$x = \frac{c_1b_2 - c_2b_1}{a_1b_2 - a_2b_1}, \quad y = \frac{a_1c_2 - a_2c_1}{a_1b_2 - a_2b_1}$$

Писци хоће да протумаче: кад једначине имају одређене корене, кад неодређене, а кад у опште не могу једна с другом постојати. Они под *β*) кажу ово: „Претпоставимо да је $a_1 = 0, a_2 = 0$ и $b_2 = 0$; у том се случају једначине (1) и (2) свODE на апсурдност, ако је и $c_1 = 0$; иначе, оне су представљене једначином

$$b_1y = c_1^{\text{а}}.$$

То је од речи до речи поменут текст под *β*). Нека ми се не замери, ако се мало оштрије изразим, али је ово што писци тврде права научна накарара. Писци мора бити да нису ништа мислили кад су ово „писали“. У француском оријиналу (*Laurent. Traité d'Algèbre I. p. 97.*), који су писци превели на српски, стоји ово: „Supposons $a = 0$ avec $a^1 = 0$ et $b^1 = 0$. Dans ce cas, les équations (1) et (2) se réduisent à une absurdité, à moins que $c^1 = 0$, et à une équation à une inconnue

$$by = c.^{\text{а}}$$

По себи се разуме да су у Лорановој Алгебри

$$ax + by = c,$$

$$a^1x + b^1y = c^1$$

горње две линеарне једначине (1) и (2). Једначине (1) и (2) биће дакле алгебарски нонсенс, ако није

и коефицијент $c_2 = 0$ (а не c_1), а друга једначина ће у том случају бити

$$b_1 y = c_1.$$

Дате две једначине (1) и (2) не, своде се на апсурдност, ако је и $c_1 = 0$, а и пису „ иначе представљене једначином $b_1 y = c_1$. Ова проблема у опште није била писцима јасна, јер иначе не би могли направити толику погрешку и у ствари и у преводу. Добро, коректно, елегантно, аналитичко тумачење тих линеарних једначина с двама непознатима је веома важно, јер се оно даје применити веома лако одмах у почетку Аналитичке Геометрије. Писци српске Алгебре при тумачењу тих једначина у опште нису баш били најбоље среће. Они су на прилику поменули у члану 232. страна 239. (пример 1.); тим примером се хтедо показати да често ни три једначине с три непознате не могу постојати једна поред друге; они су том приликом добили ове две једначине:

$$7x - 11z = 34,$$

$$14x - 22z = 75.$$

Другу једначину могли бисмо написати у овом облику:

$$2(7x - 11z) = 75.$$

Ну како је по првој једначини $7x - 11z = 34$, то је јасно да $2(7x - 11z)$ треба да буде $= 68$, а не 75 ; према томе се види да последње две једначине не могу заједно постојати. Писци се не служе тим елегантним методом, већ при том доказу иду заобилазним путем.

Пођимо сада даље. У чл. 237. стр. 245. има ова теорема: „Кад се неједначина, чије су обе стране позитивни бројеви, степењује ма којим бројем, добиће се еквивалентна неједначина. Тако, из

$$a > b$$

добива се неједначина истог смисла:

$$a^n > b^n,$$

с претпоставком, да је $a > 0$ и $b > 0$.

Цела та теорема је непотпуна, па с тога врло често и неистинита. У теорему се каже да n може бити ма који број. Узмимо најпре да је $n = 0$; у овом случају је $a^n = b^n = 1$ а не, као што писци тврде, $a^n > b^n$. Даље, код n може бити ма који број, може бити n и негативно, $n = -m^2$; у овом случају је $a^n < b^n$, а не $a^n > b^n$.

У другој алинеји истог члана каже се ово: „Напротив, ако су оба члана у неједначини негативни бројеви, добиће се неједначина истог смисла

само онда, кад се степењује непарним бројем; у противном случају мења се смисао, јер степењавањем парним бројем чланови постају позитивни“. И ова теорема није у опште истинита. Узмимо само први део њезин. Ми знамо да је $-2 > -5$; према теорему требало би да је и

$$(-2)^{2m+1} > (-5)^{2m+1}.$$

Ну ако је $2m+1$ ма какав негативан број, на пр. -1 , било би $(-2)^{-1} < (-5)^{-1}$ а не, као што писци тврде, $(-2)^{-1} > (-5)^{-1}$ и т. даље. То исто вреди и за други део те теореме. На исти начин не стоји врло често ни оно што писци тврде у трећој и четвртој алинеји поменутог члана 237. Не треба ни да кажем да су писци не водећи рачуна о негативним бројевима и у члану 238. пали у исту погрешку; ни једна им пропозиција није са свим коректна.

Још ћу се зауставити на члану 239. У том члану наводи се под α) ово: „Кад се странама дате неједначине додаду или одузму једноимене стране дате једначине, добиће се навек неједначина истог смисла. То ће исто бити и кад стране дате неједначине помножимо или поделимо једноименим странама дате једначине. Тако, ако имамо

$$a \leq b \quad \text{и} \quad c = d,$$

могу се написати и неједначине:

$$a \pm c \leq b \pm d, \quad ac \leq bd \quad \text{и} \quad \frac{a}{c} \leq \frac{b}{d},$$

што је сасвим појамно на основу правила последњег одељка“. Чим поменем да ове последње две релације у опште не постоје, видеће се одмах како су писци водили бригу о правилима последњег одељка. Једно од правила тог одељка је и ово (чл. 236., 2. алинеја): „Неједначина се може множити или делити и негативним бројем, али тада мења смисао неједнакости. Да су писци имали то правило на уму, они не би могли тврдити да је

$ac \leq bd$ кад је $a \leq b$, а $c = d$. Напротив, они

би рекли, да ће бити $ac \leq bd$ кад је $a \leq b$ и кад су количине c и d , у једначини $c = d$, негативни бројеви. То би се исто могло применити и на ону другу релацију $\frac{a}{c} < \frac{b}{d}$.

У чл. 244. тумаче писци, кад корени неодређене једначине $ax + by = c$ нису цели бројеви и кажу ово: „Ако a и b имају заједничку меру, којом није дељиво и c , дељењем са m имаћемо:

$$\frac{a}{m}x + \frac{b}{m}y = \frac{c}{m};$$

па пошто су $\frac{a}{m}$ и $\frac{b}{m}$ цели бројеви, то x и y не могу у исти мах бити оба цела, јер би иначе $\frac{c}{m}$ био цео број, а то је по претпоставци немогућно, јер је $\frac{c}{m}$ разломак. У тексту се дакле каже само то, да a и b имају заједничку меру, а нигде се не каже да је та мера онај број m којим се дели цела једначина. Без те напомене не би се могло тврдити да су $\frac{a}{m}$ и $\frac{b}{m}$ цели бројеви с једне,

а $\frac{c}{m}$ разломак с друге стране. У немачком ориџиналу (*Moßnik. Lehrbuch der Arithmetik und Algebra* p. 127.) по ком су писци овај део „написали“, стоји лепо ово: „Haben a und b das gemeinschaftliche Mass m , durch welches c nicht theilbar ist, so hat man“ etc. Ово не би баш рачунао у велику погрешку; међу тим поменуо сам то с тога, да би се видело како су овлаш писци радили овај посао чак и онде, где се преводило од речи до речи. То се у осталом још боље види из овога, што ћу сад поменути.

Одмах у чл. 245. под 1. стоји ово: „Једначину $ax + by = c$, у којој се a може претпоставити као позитивно, можемо решити по једној непознатој, нпр. x :“ и т. д.

Кад се претпоставља да је коефицијент a позитиван, онда не треба рећи „можемо решити (једначину) по једној непознатој нпр. x ,“ јер се с тога и претпоставља да је a позитивно, да би се могла наћи вредност непознате x . У немачком тексту (I. с. p. 127.) добро стоји: „Aus der Gleichung

$$ax + by = c,$$

in welcher a immer als positiv vorausgesetzt werden kann“ etc.

Даље, у идућој алинеји српског текста стоји ово: „Ако се у том изразу (то је једначина $x = \frac{c - by}{a}$) замењују за y редом вредности:

$$y = 0, 1, 2, 3, \dots (a - 1),$$

добиваће се за x редом вредности, међу којима ће једна морати бити цео број. Јер ако се вредности од $c - by$ (које се добијају заменом вредности за y и којих ће бити a на броју) деле редом именитељем a , сви ће добивени остаци бити различити. Па како су сви мањи од a , мораће међу њима један остатак бити $= 0$ “ и т. д.

Нешто од овога је преведено (I. с. p. 127.) а нешто је разрађено. Што је преведено то је и добро, а што је разрађено то не ваља. У Мочниковој Алгебри је лепо доказано (а тај доказ је потребан), зашто количник $\frac{c - by}{a}$, кад се у њему смењује редом вредностима $0, 1, 2, 3, \dots (a - 1)$, у једном случају мора бити $= 0$. Тај доказ оснива се на томе, што су остади, које добивамо делећи променљиву разлику $c - by$ сталном количником c , различити. Писци то не доказују, они само тврде да су „добивени остаци различити“. Кад би се разлика $c - by$ алгебарски повећавала за јединицу, кад у њој смењујемо y редом вредностима $0, 1, 2, 3$ и т. д., онда би се могло још и допустити да се, без доказа, просто помене да су „добивени остаци различити. Међу тим разлика $c - by$ се у опште не ће мењати тако, а с тим се види да је требало доказати поменути пропозицију, која је срце саме проблеме. Кад су писци превели цео тај члан, могли су превести и оно неколико врста, у којима је доказано да поменути остаци морају бити различити.

Пређимо сад на члан 267. По том члану се види да су квадратне једначине потпуне и непотпуне. Непотпуних једначина има двојаких, општи облици њихови су $ax^2 + c = 0$ и $ax^2 + bx = 0$. Ону прву једначину називају писци чистом једначином, а потпуну квадратну једначину нечистом. Не помиње се, да ли је непотпуна једначина $ax^2 + bx = 0$ чиста или нечиста, а и то је требало поменути.

У истом члану има оваква једна напомена: „Кад год је у једначини $ax^2 + c = 0$ члан c позитиван, биће оба корена уобичајена, јер се добија негативан радикал. У противном случају, кад је c негативан, биће оба корена стварна.“ На истом листу (стр. 287.) кажу писци, да коефицијенти a, b, c квадратне једначине могу бити позитивни или негативни бројеви. Узмимо да је у једначини $ax^2 + c = 0$ коефицијент a негативан. У овом случају све оно што писци тврде није истина: не ће па име бити корени *имагинарни*, кад је c *позитивно*, а *реални*, кад је c *негативно*, већ обрнуто: *имагинарни* кад је c *негативно*, а *реални* кад је c *позитивно*.

Члан 270. не бих ни помињао, и онако ће деца морати научити да су корени једначине $x^2 + px + q = 0$ опредељени обрасцем

$$x = -\frac{p}{2} \pm \sqrt{\frac{p^2}{4} - q};$$
 зашто још трпети и образац, по коме се решава општа једначина $ax^2 + px + q = 0$, кад је у њој коефицијент b

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

паран број, ако хоћемо да разрешимо једначину $ax^2 + bx + c = 0$, то је и онако пре тога морамо преобразити у једначину $x^2 + px + q = 0$.

У опште је одељак о једначинама другог степена велики — обухвата неких осамнаест страна. Све што треба да се каже о квадратним једначинама, речено је у Мочниковој Алгебри на *четири стране*; тој депој а краткој теорији једначина ваљало би додати само члан 282. — ништа више а ништа мање; *non multa, sed multum*. У члану 303. нема смисла писати испред c оба знака (и позитиван и негативан), кад c и онако може бити и позитивно и негативно. У овом одељку могло би се поменути, да се у опште решење једначина вишега степена своди на решење биномних једначина.

Код трансцендентних једначина овог облика: $a^x = b$, а у члановима 309. и 310., поменута су ова четири примера:

$$5^x = 37, \sqrt{x} = 10, 4^{2x} + 5 \cdot 4^x - 36 = 0,$$

$5\sqrt{x} - 6\sqrt{2x} - 8 = 0$. Корени тих једначина су: у првој $x = 2.24359$, у другој $x = 0.30102$, у трећој $x = 1$, у четвртој $x = 3$, а „друга вредност за x не би била стварна.“ Ти исти примери израђени су у Мочниковој Алгебри (§ 251.), само што је Мочник консеквентан; логаритми Мочникови имају *пет* десетних места у оном одељку у ком се говори о логаритмима, па и у примени његови логаритми имају толико истих десетних места. Код писаца ове Алгебре у одељку о логаритмима (чл. 189. до 195.) имају логаритми *шест* десетних места, а у поменутом члану 309. и 310. само *пет*. У опште се *врло многи* примери, које је Мочник израдио, налазе у овој Алгебри, коју су написали г.г. професори Ср. Ј. Стојковић и В. Димић.

Она остала три одељка: основи математичких редова, наука о комбинацијама и основи „одредница“ добро су израђени. Добро су израђени и ови мањи делови: квадратне једначине с више непознатих, максимум и минимум квадратних функција и неке врсте виших једначина, које се решавају помоћу квадратних.

О научној терминологији могао бих рећи оно исто, што сам рекао и у свом реферату о првој књизи ове Алгебре. Писци су скројили по нешто ново, али то није без замерке. Они, на прилику, хоће да потисну реч детерминанта речју одредница. Тај термин задржали су чак и Мађари и Хрвати. Осим нас Срба не бих знао ни за један народ коме

је језик поникао из аријске гране језика, који се не би служио општим термином детерминанта. Писци зову „елиминационом једначином“ једначину, која је резултат елиминације (чл. 220.). Према оном што код нас значе придеви изведени из туђих речи с наставком *-иони*, *-иона*, *-ионо*, била би елиминациона једначина она једначина, која се добива елиминацијом. Французи зову ту једначину *équation finale*. Ми бисмо је могли по једном термину више Алгебре звати *резултантом* или *елиминантом*, (ако је у опште потребно крстити ту једначину). Не бих употребљавао ни ове сад неуобичајене стране речи: литерална једначина, аритметички корен итд.

Према свему што је до сад речено види се, да је овај други део Алгебре још горе израђен него онај први. Кад немамо бољих уџбеника, разуме се, да морам примити и овакав, држећи се оне наше народне изреке: *боље ништа него ништа*.

Београд 20. марта

1893. год.

Д-р Богдан Гавриловић,
професор Вел. Школе.

По прочитању ових реферата повела се подужа дебата о овом делу.

На послетку је једногласно усвојен предлог Клерића, који гласи: да се ово дело може примити као уџбеник за средње школе, али да се свима наставницима средњих школа, који ће предавати алгебру по овој књизи, скрене пажња на примедбе у реферату г. д-ра Гавриловића, те да приликом предавања исправе поједине грешке у делу, док се дело поново не штампа и у њему не учине исправке.

Г. д-ру Гавриловићу одређено је на име хонорара за реферовање стотину (100) динара, а г. Стев. Давидовић изјавио је да не тражи никакав хонорар за прегледање овога дела.

XI.

Прочитан је извештај г. Љуб. Ковачевића по молби Дим. Којића, ученика IV. р. гимназије, који је молио за благодејање из фонда пок. Вићентија владице.

Савет је усвојио мишљење г. Ковачевића и одлучио: да се Којићу може дати благодејање из поменутога фонда према правилима, која о томе фонду постоје.

С овим је свршен овај састанак.

САСТАНАК 568-ми

5. маја 1893. године, у Београду.

Били су: *председник*, Ст. Марковић, *редовни чланови*: Ст. Ловчевић, др. Ј. Туроман, С. М. Дозанић, др. Мил. Јовановић-Батут, др. Ник. Ј. Петровић, Стев. Давидовић, и Јеврем А. Илић.

Пословођ, Мил. Марковић.

I.

Прочитан је и примљен записник прошлога састанка.

II.

Прочитано је писмо г. председника Мистарског Савета, министра просвете и цркв. послова, од 3. овог месеца, ПБр. 5802, којим се пита Савет за мишљење: треба ли ове године да буде ревизије у основним школама с погледом на свеколике прилике, у којима су се школе налазиле, или би са каквих важнијих разлога и интереса требало оставити основне школе без ревизије у овој школској години.

После дужег говора о овоме питању, Савет је са 6 противу 2 гласа, одлучно: да треба и ове године да буде ревизије у основним школама.

III.

Изнесен је на дневни ред предлог г. Ђ. Козарца, директора I беогр. гимназије, који се тиче измена у новоме наставном плану. Тај предлог гласи:

Господину Министру просвете и црквених послова.

Нови наставни план „с хуманистичким правцем“ ступио је у живот 18. јануара ове године, у I. и II. разреду гимназије. У ове је разреде, по њему, заведен *латински језик*, а изостављене су из оба моралне поуке старог плана; заведена је историја у II. разред, а изостављен из оба разреда краснопис; *математици* је по новом плану у оба разреда смањен број часова од 5 на 3, и *немачки је језик*, постао обавезан за све ученике нижих разреда. Кад се још дода, да је у VII. и VIII. разреду изостављена философија, онда би у главном биле побројане све разлике између новог и старог наставног плана за ову школску год.

Која је дакле најглавнија новина, што је у овој школској години уведена наставним планом у наша прва два разреда? — Латински језик у I. и II. разреду и историја у II. разреду.

Кад се запитамо: колико је за прошастих десет недеља свршено из латинскога језика у I.

и II. разреду, и колико се још с обзиром на нове изборе, који ће бити у другој половини месеца маја о. г., моћи свршити, имајући у обзир и ту околност, да деца ни данас немају у рукама школске књиге — латинске граматике? — одговор је на ово питање врло неповољан. Негде до сад нису свршили нити су могли свршити другу деклинацију супстантива, а негде је започета и трећа. Добро би било кад би се у свима школама до краја школске године свршило и утврдило с ђацима све о III. деклинацији. То би дакле била целокупна сума свега знања ученичкога из латинскога језика од 18. јануара о. г. до краја ове школске год.

Историја је деца мно предмет. Она га уче радо. Из њега ће бити успеха. Много томе доприноси занимљивост предмета и zgodни начин, којим је материјал у уџбенику распоређен и језик којим је написан.

Настаје сад питање: Хоће ли се или се неће овај нови наставни план и у напредак одржати? Моје је тврдо уверење, да овај нови наставни план неће и не може остати. Да друге разлоге не набрајам, навешћу само два:

1. Нови наставни план навукao је на се за кратко време толику однозност, да се не би могао одржати ни у том случају, кад у њему не би имало оних мана, који га много и вагда мрче.

2. Да се он изведе, требала би легија спремних наставника из класичне филологије, а ми тога сада немамо. Немамо их својих; са стране нам не долазе нити ће нам спремни долазити, јер их плате овдашњих професора ни најмање не примамљују, и што се њихову пријему на пут стављају сметње свакојаке руке. Данас, кад се латински језик заводи само у прва два разреда, кубури се с наставницима чак у Београду, а шта ли тек мора бити по унутрашњости. И у самом Београду узимају се људи с улице да за невољу предају латински, а по унутрашњости — предмет се тај мора утиснути често пута у руке и таквих наставника, који од латинскога језика једва знају облике. Због оваке оскудице у спремним наставницима за класичне језике пропале су у Србији класичне гимназије од 1853. године. Ми ни за три гимназије у земљи немамо довољан број спремних (у правом смислу спремних) наставника из класичне филологије, а отворено је 24 гимназије. Па кад их немамо сад, ове школске године, тек у почетку остваривања наставног плана класичних гимназија, одбуд ће их бити до године, кад се с проширењем латинскога језика и на III. разред увесе по наставном плану и грчки језик у V. разред, и порасте број разреда у још не потпуним гимназијама?

Ако и господин Министар дели ово мишљење, да се класична гимназија не да у животу одржати ни палијативним средствима, боље би било да се одмах, још ових дана, вратимо на стари наставни план, док се садашњи нови не замени новим.

Дубоко сам уверен, да се наставним плановима не подиже ниво интелектуалног напретка у земљи, али сам уверен и о томе, да је класична гимназија без класично образованих и школованих наставника прави *ens popens*, пука химера.

Моје је дакле мишљење :

1. Да се наставни план класичне гимназије систира до оних времена, када се згодним наставним планом буду спремили нараштаји за Велику Школу, у којој ће се њеним питомцима предавати филологија класичних језика са свима помоћним наукама за те студије, — јер то није филологија, кад великошколац мора учити алфавет грчкога језика, а из латинскога језика само уме с муком да преведе неколико *capita* из Садуста, Цицерона, Вергила итд.

2. Да се место садашњег латинског језика (у I. разреду 6 часова, у II. разреду 5 часова) увећа број часова у I. разреду српском језику и математици, а у II. разреду српском језику, рачуници (математици) а можда и ботаници.

3. Немачки језик да остане обавезан за све ученике нижих разреда.

4. Моралне поуке и краснопис да се по ново не заводе.

Овим би се, ако се усвоји, много постигло још у овој, иначе доста крњој, школској години; избегли би се тешки заплети због слабе оцене из латинскога језика на крају школске године, ако би ученик имао поред ње још и две слабе из друга два предмета, па још ако тај исти већ понавља разред; и најпосле, не би се трошило узалуд време на предмет, који се у тим разредима неће више учити.

Бр. 124.

6. априла 1893. год.
у Београду.

Директор

I. београдске гимназије,
Б. Козарац.

После подужег говора о овоме питању, Савет је поводом овога писма а на примедбу г. Лозанића, да овај наставни план и није у свему план већине саветске, на предлог г. Ловчевића са 4 против 4 гласа (с гласом председника), одлучио: да се

садашњи наставни план систира до увођења новог наставног плана.

IV.

Прочитан је реферат г. Момчила Иванића, професора, о књизи „Алмасија“, од г. Н. Крајинића — Сарајлије, који гласи :

Главном Просветном Савету.

Актом својим од 20. јануара ове год., СБр. 178, изабрао ме Главни Просветни Савет за референта о књизи „Алмасија“, као што у акту Саветском стоји „од Н. Крајинића — Сарајлије“, питајући ме: „може ли се ово дело откупити од писца и за какву би се сврху могло употребити“.

Натпис је књизи: „Алмасија, приповетка из живота босанских бегова, написао Ризван-бег Кудиновић. Београд. Штампано у штампарији „код Просвете“ 1892“. Књига има 54 стране на мањој 8". Цена је означена 60 п. д.

Како ме у томе акту свом Савет пита: „за какву би се сврху ово дело могло откупити од писца?“ — остављено је мени да се домишљам сврси, којој би могло послужити ово дело.

И до сад сам имао част реферовати Савету о књигама бедетристичне садржине, и питан сам: да ли се оне могу откупити за дар одличним и врло добрим ђацима? — Према томе прво ћу одговорити, да ли би ту књигу требало откупити за ту сврху.

Кад кажем да је ова приповетка кроз романтична, да се у њој прича о страсној љубави једног „Србина“, управо Србина православне вере, и једне „Туркиње“, управо Српкиње мухамеданске вере, и како је та „Туркиња“ (Алмасија) побегла у погранично аустријско место са тим „Србином“, па, прешавши у православље, венчала се с њим, — то је доста, да се јасно види, да ту књигу не би требало откупити за поклањање најбољим ученицима и ученицама.

Али како кроз целу ову причу провејава пишчева тежња, да покаже љубав и слогу између „Турака“ и „Срба“ у Босни, могло би се поставити питање: да ли би вредно било ову књигу, са тако лепом тежњом, откупити и растурити међу одраслије Србе обе вере у Босни и Херцеговини?

Истичући напред под знаком навођења „Туркиња“, „Турци“, „Срби“, ја сам већ казао шта су управо они, које писац назива тим народним именима, — да су то Срби две разне вере. Не кажем, на жалост, да није у необавештевој маси српскога народа јоште популарно тако двојење

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

једног истог народа; али од српскога писца, или бар онога који би желео да то буде, с правом може се тражити, да не пада у ту грешку. С тога би и овај писац много више одговорио својој лепој тежњи, да је, на згодном месту (као што је на пр. оно, на ком прича: „да Дервиш-бег сваке године слави Светога Ђорђа као славу“, стр. 13.), устао против погрешног, у нашем народу доста јако укорењеног мишљења, да је вера и народност једно исто и да је Србни само онај, који је православне вере. А како и сам писац ове књиге има погрешан појам о српској народности, најбоље се може видети по овом месту из његове приповетке: „Између свију нација — народа, Дервиш-бег је највише волео и поштовао *српску нацију*... Више је Дервиш-бег имао вере у једном Србину и Српкињи — него у сто *Турака и Туркиња*“ (стр. 13.). Како из свега осталога причања излази, под тим „Турцима“ и „Туркињама“ писац мисли Србе мухамеданске вере. А кад томе још додам, да се писац огрешнио и о један од најлепших народних обичаја, побратимство, дакле о здрав морал народни, казавши, на свршетку приповетке, да су се побратим и посестрима узели, онда је то један разлог више, да се *српском министарству не може препоручити на откуп и растурање оваква књига.*

И са општег уметничког гледишта ова је приповетка слаба; језик је у њој помешан књижевни источни са јужним онога краја.

То је све, што сам мислио да је требало рећи о овој приповеци.

Захваљујем Главном Просветном Савету на поверењу, којим ме је и овом приликом одликовао.

5. марта 1893. год.
у Београду.

Момчило Иванић,
професор I. беогр. гимназије.

Савет је усвојио мишљење г. референта, и одлучио: да се поменуто дело не може примити ни препоручити за понуђену потребу.

Г. М. Иванићу, одређено је на име хонора, а тридесет (30) динара.

V

Како су г. г. В. Димић и П. Тина, професори изјавили, да се не могу примити прегледања и оцењивања „Математике за I, II, III и IV. разред гимназија“, од г. Б. П. Рокића, професора, то је Савет одлучио: да се за преглед и оцену овога дела умоле г. г. др. Б. Гавриловић и Јосиф Ковачевић.

С овим је свршен овај састанак.

ШКОЛСКИ ЛЕТОПИС

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

ПРВА БЕОГРАДСКА ГИМНАЗИЈА.

Испит зрелости за 1892.—93. шк. годину.

Директор I. беогр. гимназије поднео је министарству овај извештај о испиту зрелости државном мес. јуна ове год.:

За полагање испита зрелости пријавило се 30 ученика.

Од тих је испит зрелости положио:

с одличним успехом	6
с врло dobrим	14
с добрим	8
са slabим	2

Свега 30 приправника.

Који су приправници испит положили са slabим успехом, они су одбијени, и то двојица на годину дана, а један на свагда, пошто је ове године по други пут испит полагао са slabим успехом.

Од 8 приправника с добрим успехом одбијени су тројица на три месеца због по једне слабе оцене.

ДРУГА БЕОГРАДСКА ГИМНАЗИЈА.

Испит зрелости за 1892.—93. шк. годину.

Директор II. беогр. гпмн. доставио је министарству овај извештај о тим испитима:

I. Осми разред учио је 30 ученика. Од тих један је полагао годишњи испит из немачког језика, па пошто је добио слабу оцену, остао је да понови VIII разред. Један није полагао испите.

II. На испит зрел. јавило се 28 приправника.

III. Од тих положило је испит зрел. 18 и то:

4 са одличним успехом;
9 „ врло добрим „
5 „ добрим „

Одбијена су 4 на три месеца а 6 на годину дана.

ЗАЈЕЧАРСКА ГИМНАЗИЈА.

Испит зрелости за 1892.—93. шк. годину.

Према извештају директора зајечарске гимназије пријавило се за полагање испита зрелости свега 7 приправника, од којих су 6-орица положила испит и то: 1 са *одличним*, 3 са *врло добрим* и 2 са *добрим* успехом. Један је, због слабог успеха и на поновљеном испиту, одбијен на свада од даљега полагања.

НЕГОТИНСКА НИЖА ГИМНАЗИЈА.

Извештај за 1892.—93. шк. годину.

Предавања су отпочета 1. септем., а завршена су 10. јуна. Предавања није било од 15—18. септем. због бербе; због редње — шарлаха и дифтерије — од 20—25. октобра и 27. и 28. октобра; због славе у винодељској школи 1. фебруара; због избора народних посланика од 23—27. фебруара и од 16—21. маја; због узимања владе у своје руке од стране Његовог Величанства Краља Александра 2. и 3. априла; због дочека Њеног Величанства Краљице Матере и Његовог Величанства Краља у Кладову 7. и 8. маја; свршетком маја у појединим разредима по два дана због испита, јер је г. Ђ. Стојковић морао 1. јуна бити у Београду као народни посланик; и почетком јуна у појединим разредима по два дана због испита, јер је г. Ђ. Х. Нинић путовао у Дубровник. Из појединих предмета нису држани часови по читав месец дана због тога, што су наставници премештани или отпуштани, а нови су и доцне постављани и доцне су стизали, као што ће се ниже видети; те часове није имао ко да замени, јер су остали наставници имали своје часове, а нису по својој спреми могли предавати туђе предмете. Овај губитак у времену у неколико је накнађен тиме, што наставници нису скоро никако изостајали због слабости.

Ова школска година била је година искушења за ову школу.

Две су главне незгоде сметале настави.

Прва је незгода: *одсуствовање* по одобрењу, *отпуштање* и необично често *смењивање* наставника.

Тако у почетку шк. године били су на одсуству г.г. Ђ. Х. Нинић и П. Чортановић, крајем шк. године добро је одсуство г. Чортановић од 1. маја до свршетка августа; новопостављени директор М. Живковић био је на одсуству до 26. октобра; почетком школске године отпуштена су два наставника, а два су премештена у другу школу; крајем године један отпуштен, два враћена а један премештен у другу школу; од новопостављених почетком године један је дошао после 26

дана, други никако није дошао, већ је на његово место постављен опет други наставник, те је то место попуњено тек после два месеца; на место отпуштенога вероучитеља новопостављени није се хтео примити, те је постављен други, који је радио само месец дана, кад је постављен трећи вероучитељ.

Због свега тога само Земљопис и Историја Срба остали су целе године у рукама једнога наставника, а сви остали предмети или су дељени у исто време на неколике наставнике, или су груписани прелазили у разним временима из руке једнога у руке другог наставника, или су најзад неко време били незаступљени, као што ће се то код појединих предмета изнети.

Није овде место износити неминуовну штету као последицу горњој незгоди, али се мора констатовати, да ће ученици, који су у оваквим приликама свршили ма који разред ове школе, доцније храматити у појединим предметима.

Због смењивања и отпуштања наставника делили су се предмети на наставнике равно седам пута!

Друга главна незгода, која је уједно снашла и остале гимназије, јесте *промена наставнога плана у невреме* — у половини школске године. Промена наставнога плана мора се неколико година припремати, мора се све до ситница добро смислити, морају за ноле радикалну промену бити готови добри уџбеници, мора бити довољан број стручних наставника, и тек тада се почетком школске године може извршити промена. Овако, како се ове шк. године радило, ученици су у сред године тако рећи изненадно почели учити предмете, који се дотле нису учили, а престали су учити неке предмете, које су у првој половини године учили, те тако се није довршило, што је у првој половини године почето, а почето је, што се крајем године није могло довршити. Штета је очигледна.

Због горњих незгода врло је тежак посао био за наставнике: научити децу ономе, што је прописано, а још тежи: правично оценити успех ученика. Ну ја се надам, да је та тешкоћа доста правилно савладана те није учињена велика неправда ни настави, која је у оваквим приликама морала патити, ни ученицима, чији се успех морао блаже оцењивати.

Да је и дисциплина у овако ненормалним приликама морала патити, види се из тога, што су многи ученици били кажњени.

Тако је проф. савет казнио 3 ученика (из П,

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

III и IV р.) изгнанством из овога завода на свагда, а ту је одлуку одобрио г. министар.

Даље је проф. савет казнио:

1., отпуштањем из ове школе без права на испит у тој години 1 ученика II разреда;

2., отпуштањем с правом на испит 7 ученика (2 из I, 2 из II, 1 из III и 2 из IV разр.) и то четворцу због владања, а тројцу због изостанака;

3., затвором од 6—10 дана 14 ученика (6 из IV, 5 из II, 3 из I р.) све због владања;

4., укором једну ученицу III р.

Директор је изрекао преко 60 казни и то већином због владања, али обично једним и истим неваљалцима; разредне старешине изрекле су 36 казни.

О појединим предметима имам да кажем ово:

1. *Наука Хришћанска*. Овај је предмет предавао до 2. октобра један наставник (г. М. Илић), који је тога дана отпуштен; више од месец дана није се предмет предавао, јер је новопостављени вероучитељ (г. М. Лазаревић) почео радити од 8. новембра, а исти је разрешен 2. децембра, те је трећи наставник (г. Мих. Милојковић) радио од 8. децембра до краја године. Предавања су завршена у I и II разреду у почетку, а у III и IV разреду у половини месеца маја. У прва три разреда предмет је поновљен, а учио се по прописаним уџбеницима; у IV разреду поновљено је две трећине предмета, а учио се по књизи „Катихизис“ од Вукићевића.

Успех је врло добар.

2. *Српски језик*. Почео је предавати један наставник нестручњак у свима разредима (природњак г. Ђ. Мелентијевић), а 18. септембра подељен је на два наставника (г. Ђ. Мелентијевића у II, III и IV разр. и г. Ђ. Х. Нинића у I р.); од 28. октобра узео је три старија разреда новопостављени директор (М. Живковић), а један је остао у рукама претходнога наставника; од 15. јануара због новог наставног плана подељен је на три наставника (г. Ђ. Х. Нинић I р., г. М. Кутлешић II р. и г. Ђ. Мелентијевић у III и IV р.), напушта га директор, а један разред узима нестручњак (г. М. Кутлешић), који га дотле није никако предавао, од 20. априла узима га у три старија разреда опет нов наставник (г. Софр. Симић), који га те године није предавао.

Последица је овоме била, да је овај предмет морао врло много патити, а то је штета по наставу у опште а на по се по наставу у овим крајевима.

Успех је из овога предмета у овој школи приличан. Најслабији је успех у I разреду, јер је пада

скоро половина ученика; и ако је у томе разреду предавао скоро непрестано један наставник, слаб се успех може протумачити 1., тиме, што су деца благо оцењивана на пријамноме испиту; 2., тиме, што настава има да се бори са рђавим говором и нагласком, ва који се деца код куће навикавају, и 3., тиме, што има приличан број деце, која код куће влашки говоре. У IV. разреду је успех доста слаб 1., због тога, што су ученици благо оцењивани у нижим разредима, 2., што наставници скоро без изузетка траже да ученици науче на изузет правила и да наведу за потврду која пример из књиге. Предајући овај предмет у три старија разреда 2¹/₂ месеца и тражећи да ученици за потврду правила сами склапају примере а забрањујући да наводе примере из књиге, ја сам се уверио, да би успех био далеко бољи, кад би се тако целе године у свима разредима радило, јер, да ученици буду кадри сами склапати примере, морају најпре кроз разумети правило, т. ј. измишљање нових примера натерало би их, да правило проникну и добро схвате. Добро би било, кад би се овакав начин рада препоручио свима наставницима језика, нарочито српскога. Даље сам опазио, да наставници мало пажње обраћају на правилан нагласак код језика, особито српскога, а то с тога, што наставници или сами рђаво наглашују речи — може бити, што нису филолози — или не дају нагласку онолико важности, колико он у језику фактички има. На ово сам дотичним наставницима даном приликом обраћао пажњу.

У I. разреду предавало се по књизи Љ. Стојановића I део; цео је предмет свршен до 4. маја, а поновљене су партије о гласовима и о глаголским облицима; усмено је јасније разлагано оно, што није доста јасно у самој књизи. Успех је добар.

У II. и III. разреду предавало се по књизи Љ. Стојановића II и III део; предмет је свршен и поновљен. Успех је добар.

У IV. разреду по књизи „Синтакса“ од Будманија, у преводу С. Калика. Први наставник овога предмета (нестручњак г. Ђ. Мелентијевић) почео је диктовати предмет, а остали наставници држали су се прописане књиге. Предмет је свршен и поновљен. Успех је приличан.

3. *Немачки језик*. Предавао је до 16. септембра један (г. С. Симић), а од тада до краја године други наставник (г. Ђ. Х. Нинић) у свима разредима и то по граматича Придићевој и по читанци Малининој, с допунама из граматике Вломицера и читанке Лампела и Кумер-Стејскада.

Ни у једноме разреду није предмет свршен, и то у II разреду није изучена „јака промена именица“ (два последња задатка у читавци), у III разреду није изучен последњи задатак из читанке, а у IV. разреду није изучена „употреба предлога с 2. надежом“. Ово се није свршило с тога, што је наставник тога предмета ишао у Дубровник, те је тиме изгубљено 10 дана предавања; но тај се губитак лако даје накнадити почетком нове шк. године, јер је мало остало недовршено. Успех је врло добар.

4. *Француски језик*. Предавао је у почетку године један (г. В. Сантнер), а од 28. октобра други наставник (г. Ђ. Х. Нинић). Овај су предмет до половине године учила 3 ученика, а крајем године 1, јер су она двојица били искључени. Због тако малог броја ученика, а сви су били у IV. разреду, на предлог професорског савета одобрено је, да се овај предмет предаје 2 часа недељно место прописаних 4. Успех је добар. Учило се по Фетеру, јер не беше Анове граматике.

5. *Латински језик*. Предавао га је у I и II разреду од 15. јануара до краја године један наставник (М. Живковић). Највећа је сметња учењу овога предмета у I разреду то, што ученици донесу из основне школе мало знања из српскога језика, а томе је крив наставни план у основним школама. Та неспрема из српскога језика никако не допушта, да се овај предмет предаје у I разреду. Међутим са извесним успехом се може предавати у II разреду, јер у тај разред донесу ученици из I разреда онолико знања из српскога језика, колико је преко потребно за учење ма којег страног језика.

Учила се граматика по диктанду, јер није била готова штампана књига, и по Примерима Лекићевим; диктандо је изнело 1 табак; свршене су деклинације; успех је у I разреду слаб, а у II добар.

6. *Земљопис*. Предавао је један наставник целе године у свима разредима. Цео је предмет по прописаним удбеницима свршен и то у I разреду концем априла, у II концем маја, а у III и IV концем маја, те је поновљен у I и II а није у III и IV р. Диктовано је у IV разреду 5 табак, јер нема наставним планом прописаних партија о Азији и Африци у прописаноме удбенику.

Успех је из овога предмета приличан.

7. *Историја оштра*. Предавао је до 20. априла један (г. В. Сантнер), а од тада до краја године други наставник (г. С. Симић). Наставним је планом утврђено, да се сврши врло много по прописаној књизи, која није удесна за школу, јер је збијена,

те се много што шта само помиње, о чем нема никаквога обавештења у књизи, па то мора наставник да усмено објашњује; предмет није свршен. Успех је добар.

8. *Историја Срба*. Предавао је целе године један наставник (г. В. Сантнер) у III и IV разреду по прописаној књизи. Предмет је свршен у III. разр. крајем марта и поновљен је, у IV. р. свршен је 7. јуна те није поновљен; у IV. разр. учило се и по Крстићу и диктовано је 5 табак онога, чега нема у прописаној књизи („културни део“). Успех је добар.

9. *Моралне науке*. Предавала су почетком године два наставника (г. М. Банић у II р. и г. В. Сантнер у I р.); у II разреду није предавано од 2. октобра до 20. новембра, а од тада предавао га је нови наставник (г. М. Кутлешић) до 15. јануара, од када се није предавао до краја године, према новоме наставном плану.

10. *Рачуница*. Предавао је до 2. октобра један наставник (г. М. Банић), када је премештен у другу школу, те се предмет није предавао до 20. новембра, јер је тек тада дошао новопостављени наставник (г. М. Кутлешић), који је тај предмет предавао до 15. априла, када је премештен; од тада до краја године тај су предмет предавала три наставника (г. Ђ. Стојковић од 12. маја до 25 у III р., г. В. Сантнер од 15. априла до краја године у II р., и г. С. Симић од 15. априла до краја године у I р.), од којих двојица нису стручњаци.

У I разреду није се изучио „метарски систем“; учило се по прописаној књизи од М. Михајловића. Успех је приличан.

У II разреду учило се по прописаној књизи од М. Михајловића до „скраћеног множења и дељења“; успех је приличан.

У III разреду учило се по књизи М. Михајловића до „рочног плаћања“; успех је добар.

У опште овај предмет није довршен, нити је знање могло бити утврђено.

11. *Зоологија*. Предавао је до 24. септембра један наставник (г. Ђ. Стојковић), који је тада премештен, те је предмет узео други нестручан наставник (г. Ђ. Х. Нинић) до 28. октобра, кад га је преузео трећи наставник (г. Ђ. Мелентијевић) до 15. априла; није се предавао до 12. маја, кад га је преузео четврти наставник (г. Ђ. Стојковић), који га је предавао до 25. маја, јер је морао 1. јуна ићи у Београд као народни посланик.

Предмет се учио по књизи Ј. Пецића, а прешло се само пет класа кичмењака; „о човеку“ учило се по књизи Љ. Милковића, а нису обрађени „органи за дисање и лучење“ а и дијететични део. Успех је добар.

12. *Ботаника и минералогија*. Предавао је до 24. септембра један наставник (г. Ђ. Стојковић), кад је предмет преузео други нестручан наставник (г. В. Сантнер) до 28. октобра, а од тада га је предавао трећи наставник (г. Ђ. Мелентијевић) до 15. априла; од 12—25 маја предавао је четврти наставник (г. Ђ. Стојковић).

Предавано је по књизи Ј. Пецића, из минералогije изучен је само општи део и три прве класе (атмосферније, елементи и руде; из ботанике изучен је општи део и неколико фамилија биљака без реда. Успех је добар.

13. *Физика*. До 24. септембра предавао је један наставник (г. Ђ. Стојковић), од тада до 2. октобра други (г. М. Банић) с прекидом од 2 дана; од тада до 28. октобра није га нико предавао, јер није било наставника; од 28. октобра до 15. априла предавао је овај предмет трећи (г. Ђ. Мелентијевић), а од 12—25. маја четврти наставник (г. Ђ. Стојковић).

Предмет се учио по књизи М. Петровића, а нису изучене партије о светлости и звуку; нешто се експериментима показивало; успех је добар.

14. *Хемија*. Предавао је до 2. октобра један наставник (г. М. Банић), од тада није нико предавао до 28. октобра, јер није било наставника, од 28. октобра до 15. априла предавао је други наставник (г. Ђ. Мелентијевић), а од 12—25. маја трећи (г. Ђ. Стојковић).

Свршен је само 1. део, по књизи М. Петровића и по диктанду од 4—5 табака; нешто је и експериментовано; успех је добар.

15. *Алгебра*. Предавао је до 24. септембра један наставник (г. Ђ. Стојковић), од 26. септембра до 28. октобра други (г. Ђ. Мелентијевић), од 28. октобра до 20. новембра није се предавао, јер није било наставника, а од 20. новембра до 15. априла предавао га је трећи наставник (г. М. Кутлешић); од 12. маја до 25. предавао је четврти наставник (г. Ђ. Стојковић).

Није обрађена партија: размера и сразмера, а по књизи Стојковића и Димића; успех је добар.

16. *Планиметрија*. Предавао је до 2. октобра један наставник (г. М. Банић); од 2. октобра до 20. новембра није нико предавао, од 20. новембра до 15. априла предавао је други наставник (г. М. Кутлешић); од 12—25. маја предавао је трећи наставник (г. Ђ. Стојковић).

Учило се по књизи С. Стојковића до партије „једнакост слика“; успех је добар.

17. *Геометријско цртање*. Предавао је до 7. септембра у свима разредима један наставник (г. С. Симић); од 18. септембра до 15. јануара пре-

давао је други наставник (г. Ђ. Мелентијевић), од кад је исти задржао тај предмет само у III разреду, а у I и II разр. преузео га је трећи наставник (г. М. Кутлешић) и обојица га предавали до 15. априла; од 20. априла преузео га у III и I разр. четврти наставник до краја године, а у II р. опет нов наставник нестручњак (г. В. Сантнер).

Учило се по књизи В. Зделара; предмет је свршен и поновљен; у II р. наставник (г. Ђ. Мелентијевић) почео је диктовати, а држао се удбеника, кад га је директор опоменуо. Успех у III р. врло добар, а у I и II као у рубрици „Рачуница“.

18. *Слободноручно цртање и краснорис*. Предавао је један наставник до 5. априла цртање, и тада је отишао на одобрење му одсуство; краснорис се није предавао према новоме наставном плану, по коме се учи у групама кроз 6 недеља.

За цртање служио се наставник збирком цртежа ове ниже гимнасије; успех је врло добар.

19. *Музика и певање*. Ове вештине почео је предавати стручан наставник тек од 5. маја. До тога времена добровољно а по одобрењу обучавао је певању ученике директор и научио их службу у два гласа, коју су неколико пута у цркви на кору певали. Директор је са г. Софронијем Симићем учио ученике и прикладним световним песмама, које су певане приликом мајалнса и екскурсије.

И ако је наставник музике и певања кратко време предавао, ипак је толико успео, да су ученици о Петрову-дне могли концертovati; певали су у четири гласа „Химну“, „Ој таласи“, „Лена наша домовино“, „Бачку песму“ а и свирали су. Из музике научили су интервале, дур-скалу и један музички комад за три војине у простом и лакој стилу. Успех је врло добар.

20. *Женски ручни рад*. Завршен је 10. јуна по програму за нижу гимнасију, а започет је тек од 28. октобра, јер дотле није било наставнице. У I разреду диктовано је 2 $\frac{1}{2}$ табака, у II р. 1 $\frac{1}{2}$, у III р. 2, у IV р. 3 табака. Предмет је неколико пута поновљен; успех је врло добар.

Писмени задаци из предмета, за које су прописани, давани су према напред утврђеном реду.

Ученици су редовно испитивани; но због тога, што су наставници смењивани и што су нови наставници доцкан постављани те доцкан стизали на дужност, има приличан број ученика, који у појединим двомесечјима из појединих предмета нису имали никакве оцене; пазило се, да такви ученици

буду оцењени у двомесечју, које је долазило и у осталима.

Ученици су у опште тачво долазили на часове и у томе су погледу родитељи и старатељи водили похвалну бригу. Међу тим за родитеље и старатеље нарочито оних ученика, који су у I разр. били, не могу рећи, да су се и о томе старали, да деца код куће уче, и томе њиховоме немару мора се доста приписати, што није успех код многе деце бољи, у колико би могао бити бољи поред оне две главне незгоде, које су напред поменуле.

Било је заразних болести, шарлаха и дифтерије, но како су кратко време владале, деца су два пута, али на кратко време, распуштана.

Кад су ученици између часова излазили на одмор у двориште, међу њима се налазио по један наставник.

Школска библиотека броји 720 дела, од којих је ове школске године приновљено 44 дела, и то 2 из канцеларијских трошкова, 13 су поклонила приватна лица, а остало је послало министарство просвете. Библиотека је врло сиромашна — нема тако рећи ни најпотребнијих стручних књига за наставнике. Прека је потреба, да се овој школи стави на расположење ма колика свота годишње, како би професорски савет могао одабрати а директор набавити извесне књиге, јер наставници у овоме далеком крају немају од кога узети ни на позајмицу књиге, које су им врло потребне.

У кабинетима налази се у довољноме броју добрих апарата и учила.

Школска зграда је својина овдашње општине, која о оправкама води бригу; зграда је у доброме стању.

Дечја представа. Наставници су приредили 6. фебруара забаву с игранком у корист сиромашних ученика ове школе. На забави су ученици и ученице представљали позоришну игру моралне и поучне садржине за децу с патисом „Не укради“, коју је написао и коју је за децу спремио директор. Представа је испала на опште задовољство, што се у неколико види и из прихода; по одбитку свих трошкова — који су морали бити замашни нарочито с тога, што је направљена и бојом израђена позорица, која ће се моћи у сличним приликама опет употребити — остало је чиста прихода 321 динар, од чега је једна трећина утрошена на одело сиромашним ученицима о Ускрсу, а две су трећине остале, да се за њих купи одело на јесен.

Песму за представу компоновао је г. Ј. Свобода, учитељ музике у I б. гимназији, а позорицу

и завесу бојом је израдио г. П. Чортановић, учитељ цртања у овој школи.

Приређивање оваких представа поред материјалне користи има и ту моралну корист, што живом речју износи неваљадство и жигосе га као такво, а има и по наставу користи, јер навикава, као и декламовање, децу на правилно акцентовање.

Прослава св. Саве. Овај школски празник прослављен је и ове године свечано. На служби су певали ученици на кору као и путем из цркве у школу. Дворница за цртање била је украшена и у њој се искупило дупком најодабраније публике. После водоосвећења и резања колача, држао је беседу „О бактеријама“ саветом одређени предавач г. М. Кутлешић; тема беше згодно изабрана у доба, кад су владале заразне болести. За тим је директор у кратком говору поменуо добротворе овој школи, који су се у разним приликама сетили сиромашних ученика, а нарочито је истакао покојнога Стојана Најдановића, који је оставио 45.000 динара у злату, да се из прихода од те суме школује један Неготивац и један Зајечарац, а које бира професорски савет дотичних школа. Та задужбина ступа у живот кроз пет година. Судом оверен тестамент о овоме завештању чува се у архиви ове школе.

Помињање добротвора требало би да се убичаји у свима школама, јер тиме ће се круг добротвора ласно проширити.

После директоровог говора ученици су певали песму Св. Сави.

Сав трошак око прославе (колач, кољиво, ракија, слатко, свећа и т. д.) до ове године сносила је општина; како то није сада хтела, то је трошак подмирен из канцеларијских трошкова.

После подне су ученици по дојаконњем обичају певали и играли у школи под надзором својих наставника а у присуству својих родитеља и сродника.

Мајалис. У недељу 9. маја изашли су ученици у шуму код манастира Букова, да у песми и игри под надзором својих наставника проведу цео дан. У шуми су приређене утакмице у трчању, скакању и другим играма, а раздаване су књиге као награда најбољим утакмичарима.

Између појединих утакмица ученици су наизменце певали и играли народне игре.

Песме, које су ученици певали у шуми, уз пут и при повратку на тргу, одликују се пријатном мелодијом и згодном садржином тако, да су прешле већ и у грађанство.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

Екскурсија. У недељу 30. маја водио је директор и наставник г. С. Симић старије ученике у село Рогљево на Тимоку у екскурсију.

Уз пут, пошто тада у овој школи не беше наставника природњака, показивали су наставници ученицима по својој природи лепша места, показали им границу између Србије и Бугарске и говорили о тим по старини сродним народима; показали им висове Локву и Високу, на којима је до скоро родило најбоље вино у Србији, чувено и у осталој Јевропи и т. д.

У Рогљеву су се ученици одморили, на песмом и свирком благодарили сељацима на дочеку. Овом приликом опазило се, колико песма има утечаја, кад се оваквим путем шири, јер су сељаци за оно 4 сата, што смо с њима провели, научили две песме.

Бројно стање ученика. У почетку школске године уписано је 153 ученика (28 ученица), у I р. 55 (9 ученица), у II р. 48 (8), у III р. 28 (5) у IV р. 22 (6).

Походило школу и полагао испите у I р. 45 (8 ж.), у II р. 42 (7 ж.), у III р. 19 (3 ж.), у IV р. 18 (5 ж.) свега 124 (23 ж.).

Предазе у старији разред из I разреда 12 (3 ж.), из II разр. 12 (4 ж.), из III р. 9 (2 ж.), из IV р. 5 (1 ж.) свега 38 (10 ж.).

Имају да понове испит из I р. 16 (3 ж.), из II р. 15 (1 ж.), из III разр. 5, из IV р. 7 свега 43 (4 ж.).

Накнадно имају да положи испит из I р. 1, који уједно из једнога предмета има да понови испит, из II р. 1, који је из осталих предмета добро оцењен те прелази.

Понављају разред из I р. 14 (2 ж.), из II р. 12 (2 ж.), из III 5 (1 ж.), из IV 6 (4 ж.) свега 37.

Отпуштају се као неспособни, јер су понављајући разред добили три и више слабих оцена, из I р. 3, из II 2. свега 5 ученика.

Најслабији је успех у I разреду, јер од 45 ученика, који су испите полагали, прелази на чисто 12; за тим у II па у IV р., а најбољи је у III р., јер од 19 ученика прелази 9.

Како сам ја председавао на трима испитима у I, II, и IV разреду, а на једноме у III, и поред тога одлазио и на остале испите, то сам се лично уверио, да се ученици нису могли друкчије оценити.

По горњим бројевима изгледа, да је успех у опште слаб, јер од 124 ученика прелази само 38; међу тим не треба губити из вида, да 43 ученика понављају испит и то 26 из једнога, а 17 из два

предмета, а може се скоро тачно рачунати, да ће или сви испит положити, или да ће насти највише тројица, и онда излази, да прелази око 80 ученика, што су скоро две трећине од 124 ученика; у оне, који не прелази, убројан је и један ученик, који из свих предмета прелази, а само из једнога накнадно полаже испит, јер је био болестан онога дана, кад се држао испит из тога предмета.

Од куда је то, да од 124 ученика само 38 прелази на чисто?

На ово питање одговор је у главном напред опширно изложен:

1., у томе, што су наставници у невреме премештани и отпуштани а и нови постављани; деца су се тамај почела навикавати, да разумеју предавање једнога наставника, кад је дошао други, па се још нису с начином предавања новог наставника добро ни познала, а долази трећи па и четврти наставник; те честе промене морале су децу бунити и отуда је морало бити слабо познавање целокупнога предмета на крају године;

2., у томе, што су неке предмете кроз извесно време предвали нестручни наставници, те и што су дотле урадили стручни наставници, морало се заборавити, а од свега рада нестручнога наставника није могло бити вајде, јер је после њега дошао стручњак, који је, дангубећи, за што краће време морао поново обрађивати партије свога нестручнога претходника, да би што више обрадио прописаног програма; тако стечено знање нити је могло бити велико ни поуздано, да би на крају године заслужио већи број добрих оцена;

3., у томе, што су биле многе паузе због недоласка на време новопостављених наставника. због одсуствовања појединих наставника, због ранијих испита; било је случајева, да се неки предмети нису предавали по читав месец дана; те паузе нису могли попуњавати други наставници, јер их је било мало, а и било би колизије у часовима; да би се колизија избегла, морали би се градили привремени распореди часова, што би онет било штетно, јер се и онако седам пута градили распореди часова, те паузе одузеле су врло много времена те и предмети нису свршени, и што је свршено није утврђено, па је морао бити успех онакав какав је;

4., у томе, што родитељи врло мало пазе, да им се деца код куће за школу спремају, јер као да после, е им деца морају све у школи научити; родитељи су свакога двомесечја редовно извештавани, ако су им деца показала из којег предмета слаб успех, и редак је случај, да је који родитељ питао наставника за савет, шта да ради, и још ређи, да су родитељи припазили на своју децу те да деца код куће уче.

Бр. 305.

30. јуна 1893. год.
у Неготиву.

Директор
неготинске ниже гимнасије,
М. Живковић с р.

У
Н
И
В
Е
Р
З
И
Т
Е
Т
С
К
А

Б
И
Б
Л
И
О
Т
Е
К
А

НАУКА И НАСТАВА

ЦРТЕ ИЗ НАУКЕ О ЈЕЗИКУ

од
СИМЕ Ј. ТОМИЋА

ДЕО ДРУГИ.

О номиналним наставцима за основе.

(СВРШЕТАК)

II.

Пре него што пређемо на адапциону теорију чије заступнике поменуемо, вреди споменути, да се Шлегелова теорија о органском развоју флексије предавала, нешто преиначена, од једног нараштаја научника до другог, да је достигла да и доцније има заступника, истина под другим именом, као теорија развоја, еволуције. Међу заступницима њеним у старије доба треба споменути Карла Фердинанда Бекера, чувеног писца „Organism“-а, Морица Рапа, а доцније особито Рудолфа Вестфала. Теорија еволуције, како је изнесоше споменути научници, особито последњи у више махова, није ни најмање наша одобравања, шта више изазвала је оштру осуду од стране Курциуса, Пота, Шерера, Делбрика и т. д. Само да споменемо како Вестфал тумачи постанак номиналних основа. Он разликује у развоју језика три периоде после тога, како су постали корени. У првој се саме ствари одређују („an und für sich“), у другој како стоје према људском мишљењу, у трећој какав им је међусобни одношај. У првој периоди посташе номиналне основе, у другој глаголска флексија, у трећој номинална флексија. Стање добива изражај у језику кореном, а као оно, на чем се јавља неко кретање или радња. Корен се употребљава и где се мир исказује, али се обично тога ради мења што се тиче гласова. Шпри се с а, і или њ. То ширење корена има смисла по мишљењу Вестфалову зато, што онда корен престаје означавати сваку ствар, на којој се јавља радња или кретање што се казују, већ само једна, одређена или бар једна извесна врста или род ствари, чији се знак сматра да је оно кретање или радња. Што корен добива а, і или и, то означава напредак, да се што конкретније одреди и специјализује нешто што је узимано као опште. У развоју се даље специјализују значења имена све више, и ти „на домаку“ вокали а, і, и нису доста, већ се и друге гласовне комбинације употребљавају у истој функцији. Тако се

прво саставља са самогласним назал или дентал: *na ni nu, ta ti tu*, за тим и лјквиде, те имамо *ra ri ru, la li lu*. Да постану изведене номиналне основе, приступа опет нов елемент, јер кад год се појам прошири знаком, једном новом одредбом, наступа потреба, да се и труп речи што га има обогати једним гласовним елементом¹⁾.

Адапциону теорију први је извео А. Лудвиг²⁾. Приказујемо је у главном по Делбриковој скици (Einleit.², стр. 66. и д.) допуњавајући у којечем из последњег му списка о том, који нам је за сад при руци. Као један од темељитих зналаца Веда, Лудвиг је, проучавајући језик стари индјски тих свстних књига, најстаријих текстова у којима се сачувао, дошао на мисао, да наука о језику, како изводи закључке о развоју индојевропских језика, а према наслеђеним мишљењима и ипотезама још од Бопа, не иде правим путем. Настављачи Бопови и сувише се поводе за грчким језиком, тежећи да тај језик послужи као основа науци о целом племену језика. У старом индјском исто тако мање се обраћа пажње на језик Веда него ли на класични санскрт, а баш језик тих књига, особито најстарије међу њима Рг-веде има толико кривих прилога за правилно разумевање индојевропске флексије именске и глаголске. Нашав у Веди да треће лице јед. у медију има завршетак *-c* (а не *-te*) као у перфекту, те се слаже с првим лицем, *gruwe* 'чује се он' као и 'чује ме'; тако исто мисли, да се суфикс *-se* употребљава и за друго и за прво лице, и према том он закључује и о *-mi -si -li*, да лични наставци немаху испочетка никакве свезе с означавањем лица. Није у прво доба никако ни било личних наставака већ само наставака за основе, зато облици одређенога глагола нису ништа друго до номиналне основе. Исто то мисли Лудвиг и опоминувани облицима, падежима, и помоћу Веда мисли да може доказати, да нису испрва имали одређено значење, нити има смисла говорити о главном и основном значењу падежа. Само постоје основе, чија се значења поступно развијаше и специјализоваше (Делбр. ор. cit. 66—7).

¹⁾ В. оштру оцену ове теорије у Einleitung², 62, 66., а о пој исто у делу *Domestika Peci* Glottologia aria recentissima, 1877. cap. II. Le themi. —

²⁾ Entstehung der a-Declination (Sitzungsber. der Kais. Akad. Wien 1887) — „Der Infinitiv im Veda“ и т. д. 1871 Prag, „Agglutination oder Adaption“ Prag 1873. и најновије овет дело „Die Genesis der grammatischen Formen des Sanskrit“ и т. д. у Abhandl. d. k. ö. böhm. Gesell. der Wissenschaften, B. IV.—VII Folge, № 3.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

Лудвиг не одриче, да у каснијим периодама развитка у језику, на пр. у класичном санскрту, имају наставци — завршеци — ту особину, да казују речи особити начин употребе.

„Ко уопште има појма о историјском развитку, биће му јасно, да тачно одвојене основе а-и-у-и на сугласно стоје на врху граматичког развитка, а не у почетку“. Овде он циља на деобу основа номиналних, каку је још Боу увео у индојевр. граматику, претпоставивши да с њима почиње граматички развитак, да тек настаје премештање основа једних међу друге, отимање маха једних над другима и рушење исконских одношаја. Ну не само да треба променити мишљење што се тиче консонантских и вокалних одношаја основа у индојевропским језицима, већ уопште творбе основа. А то је потребно, по мишљењу Лудвига, зато, што се језик мења не само у погледу садржаја, мисли, и одношаја, већ и што се тиче спољашности, *habitus*-а, и постаје све апстрактнији, а елементи, који нису тако потребни, шта више излишни за казивање појма и значења, поступно се узимају као сувишни и запуштају. По што *i, j, u, v* беху врло чести у улози творбених елемената, природно је, претпоставља Лудвиг, зашто је језик гледао, да их се ослободи, где му не беху од потребе. Тако је, ако се упореди грчко *πλοῦτος* и *πλύβιος*, лако опазити, да је *ι* остало у другом примеру, пошто је ту њему посао био да означи деривацију, док је у *ἄλλος*: **ἄλλιος*, како он мисли, ишчезло, будући да номинално значење бејаше главно, тако да је глас *ι* био и сувишан, јер не би потребе од диференцовања. Испадајући, *ι* је оставило траг на *τ = σ*, као што је и од *-ουτια* постало *-ουσα*. О тежњи језика вели да све више стеже гласовни спој, којим се казује представа, појам, а ослобођава га поступно од свих елемената, који ту немају особитог посла, и од којих му се не мења значење, ако случајно изостану. Два су пута, којим се креће развитак основа: гласовни елементи буду ли непотребни, могу се изгубити или примити се посла, друге службе, које пре пису имали, да значе нову промену, нов одблесак у значењу; то је сваки такав дакле *membrum adventarium*, а не исконски, онај завршетак основин, нешто што се прилагодило служби, а не елемент, који би био додан за тај посао. Она промена значења пак по мишљењу Лудвига састоји се у том, што се основа по значењу ближе одређује. Међу тим је мишљење да су творбени елементи везани за основе, да су постали спајањем самосталних делова са основама, којима се изближе одређује значење — то је ми-

шљење држало науку „in den Kinderschuhen“ по мњењу тога научника¹⁾.

Али ни Лудвиг ни Сејс нису извели систем свој тако једноставно, да би се могао упоредити с теоријом аглутинације. То је међу тим учинио француски лингвиста П. Рењо²⁾. Не задовољавајући се резултатима школе Бонове нити теоријом, коју она заступа у науци о језику, он мисли да треба у питању о постању наставака за основе и творби основа поћи новим путем, који води истини а не само протезама, што се никако не могу доказати. Ако у периоди што је иза аглутинације беху корени глаголски и заменички, из којих су састављене аглутинацијом постале основе, — одвојени једни уз друге, као што се мора извести, наравно да заменички корени имаху детерминативну улогу. Не може се друго значење ни приписвати тим заменичким коренима осим које би одговарало нашим представама *ово, то, овај, тај* и т. д. А кад имамо детерминативе, треба да буду и они који бивају одређени, треба да има и супстантива. И заиста тешко је замислити, да је била која периода у језику, кад је било речи да се исказу представе дати, радити и т. д., а да не буде речи за земљу, небо, животињу, дрво и т. д. — Ако се узме за прајезик индојевропски, да је имао пре аглутинације супстантиве, отпада поставка, да се супстантиви развише с временом као особита граматичка категорија. Онда излази да је био корен *vrk* са значењем *вук*, а с којим се после саставила заменица -одредница *a*, која је поред њега стајала: отуда да је *vrka* као основа 'овај вук', а после 'вук'. Рењо вели да истинитости ових дедукција стоје насупрот два врло сумњива факта. Један му је, да у она давна времена, о којима је реч, реч, корен или то није, могаше се свршивати на сугласно и да сугласном не треба самогласно да га допуни. Друга је препрека, што се опет ипотетично узима самостално *a*, које после би употребљено као деривативни елемент у творби основа именичких. А најстарији су индојевропски детерминативи — заменице *sa, ta* или *tat*. Ми не находимо у индојевр. језицима да се каже *a vrk-a* или *sa vrk-sa* већ *sa vrk-a*, где је детерминатив *sa* а не *a*, а исто тако има у детерминацији овај ред: *sa vrk-a* а не *vrk-a sa*, тако да је у питању,

¹⁾ Die Genesis der gramm. Formen des Sanskrit, стр. 15.—16.

²⁾ Origine et la philosophie du langage ou principes de linguistique indo-européenne², наглаш. од Académie des sciences morales et politiques (2. јуна 1887). и у више чланака у Revue de linguistique и Revue philosophique за последњих неколико година.

кака је то изненадна била промена у синтаксној конструкцији, који јој је узрок, јер то доводи на мисао о промени „des habitudes de l'esprit durant la période primitive dont rien n'indique la cause“. Исто се то, мисли Рењо, може забавити и употреби других заменичких корена као наставака за основе.

Увиђајући да и сâм не може дати убедљиви доказ, и признајући да је колико толико учинити, да његово демонстрирање заслужује вере, врло тешко, и ако не немогућно, — Рењо полази одричући основну мисао у аглутинацији: да наставци за основе нису никад постојали самостално, дакле и да нису пореклом од заменичких и других основа.

Пре свега треба обратити пажњу на улогу морфолошких делова, којима постају номиналне основе у индојевропским језицима. Кад рашчланимо латинско *tenuissimus*, које је суперлатив од *tenuis*, онај деривативни елемент *-simus* додаје се позитиву, простом придеву, да му да значење суперлатива, — ту он има особиту улогу. Али исто тако не треба изгубити из вида, да у многим случајима — *dicus*: *-dex* (*-dec-s*), *-ficus*: *fex* (*-fec-s*) — ширење основе не доводи и промену у значењу нити у служби граматичкој прве основе која се шири. Ако да одговор на питање, што се јавља при поређењу ове двојке улоге деривативних делова, је ли старија улога простог ширења гласовима или је старија кад се даје основи и ново значење поред ширег облика — мисли Рењо да се може одговорити и на питање о постанку наставака за основе.¹⁾

Познато је да одређени завршеци речима имају одређено значење, означавају неке граматичке функције. Као што је оно *-issimus*, има пуно других с одређеном службом. Што се тиче облика наставака, језици га чувају доста дуго непромењено, али није то увек било. Језици су док су достигли овај степен стадности, који видимо у свим индојевропским језицима, колико су нам познати њихови историјски одношаји, морали проћи силне промене фонетичке, тако да су сви делови речи били у власти тих промена, дакле и суфикса, особито с краја према законима фонетичким, који владају што се тиче фонетике речи у реченици — реченичног санди.

У свези с теоријом о коренима, о којој је било речи у првом делу, Рењо претпоставља да у првој периоди индојевропских језика беху једно-сложна пошана *agentis* [налик на лат. *fex*, *seps*, *rex*, грч. *μλῆξ*, *φλόξ*, старо инд. *jas* (*jans) који

рађа, *chid* који сече (*rxud*), *bhús* (који јел, од којих почиње творба номиналних основа. Ове речи -корени имађаху завршетке на сугласно или на њих више, тако чести беху назали, јаки експлозивни сугласи и *s*. Само фонетичком променом корена, т. ј. њихових завршетака, дана је основа наставницима за основе. А основа је теорији овој у ротацизму, којег се држи Рењо. Сви индојевропски корени, којима је с краја *s*, могу га променити у *t*, у *n*, тако имамо 1^о корене на *-s*, на *-t* и на *-n*. Могу ови варијанти долазити и удвојени *ns*, *nt*, *ts*, или могу постојати дублети — поред корена на *as* и такав на *an*. Ну ретки су примери, да постоји само *s* на крају корена, већ често с *k*, *p*, *t* или да је пред њима или после њих: *sk* и *ks*, *ps*, *sp*, *ts*, *st*.

Ово је *s* озади коренима послужило да буде знак у разним случајима деривације или за обележје граматичких категорија, а могао бити сâмо или у споју с другима. Речи, које с краја имаху *s* или промењено у *t*, или *n*, у прво доба значаху оно што партицип презента, који је заматак свеколикој граматичкој. Пошто је врло чест овај завршетак био у речима са значењем тога партиципа или ном. *agentis*, стаде се сматрати као знак, одличје партицип презента, дакле и имена уопште, јер им је клица у том партиципу. Као резултат тих творевина, у којима фонетичко мењање и аналогија имаху главну улогу, а нарочито последња, коју иде по мишљењу Рењоа необичан значај у развоју основа и у опште граматичкога система индојевропских језика, беху ови типови парт. презента у прајезику:

- 1^о. *-an*, *-ân*;
- 2^о. *-at*, *-ant*, *-âns*, *-ans*, *-ens*, *-êns*
- 3^о. *-âs*, *-as*, *-os*, *-is*, *-us* и т. д.
- 4^о. *-ats*, *-â*.

Још је *s* примило на се посао, да буде знак номинативу, од којег Рењо почиње у формацији падежа индојевропских језика, а исто тако стаде казивати разлику у роду; испор. ст. инд. *çikvas* и *çikvan* (вредан, вешт).

Али док су *s*, *n*, *t* прави састојци корена-речи, још то није оно, што зовемо деривација, да се исказе номинатив или партицип; тек деривација постаје, кад се ти завршеци стану преносити и на корене, који их испрва немаху, тако да је било право ширење, права деривација. Али кад се само пренесе *s* или његови дублети *n*, *t*, имамо по Рењоу такозвану примарну творбу основа, прво ширење. Друго ширење бива, кад се крајње *s* од корена или проширене основе промени на *r*, те се ротацизује, како вели тај научник. Тако је

¹⁾ *Revue philologique* 1890, II. t., стр. 525.

било у *ήμας: ήμαρ*, откуд има *ήμέρα, μέγας — μέγας — μέγας: μέγας-ή*; у *мас-ап — мас-п-ис: magnus; jescu-s, jescu-n *jesu-n-or *jes-in-or* у *jes-in-or-is*. Друго ширење често бива што се прво понови: парт. перф. постаде из партиц. презента: *martas us marant-as, *mar-as-as*, или облици латин. на — *endus: monendus* из **monens-us*.

Рењо даље идући за својим дедуцијама не само објашњује постанак партиципа перф. у индојевропским језицима на *-tos, -ta, -tom* и латин. герундива на *-endus*, него преноси закључке и на многе друге суфиксе, који посташе том привидном деривацијом. Лат. *aurora* поста ширењем од **ausos*, грч. *αὔρος *αὔρος*, тако санскрт. *ir-ā, il-ā, id-ā* молитва, из примитива *is*, ж. р. истог значења, где је *-ā* дошло да прошири основу као обележје жен. рода. Санскрт. *dān-am*, грч. *δῶρον*, латин. *don-um* из **dāns, *dōns*, отуд особина у значењу ових примера према првом придеву 'оно што се тиче онога који даје, што му припада, што од њега долази' и неутрално значење 'дар'. Тако уопште он мисли да ваља објаснити порекло наставака *ra-s, la-s, -ro-s, -lo-s, -r-us, -l-us*, даље *-ter (-t-er), -tor (-t-or)*, код којих се глас ротацизује или мења у *t*.

У прилог оваком тумачењу постанка наставака за основе мисли Рењо да се могу наћи многобројни примери, док је за аглутинацију тешко наћи таквих. Тако нпр. лат. наставак *-tia* у *amici-tia, pueri-tia*. Првобитно му је *-iu-s -ia -iu-m* према роду, јер прво њим постајаху придеви *patrius patria patrium* и употребљени супстантивно даше номина апстракта: *patria, inedia, pervicacia, officium, convicium, supplicium*. То потврђује и грчко *πατριά, ἀλιθία(σ)ια*. Али у латинском уобичајило се састављати суфикс *-ia* с основама на *-ent: prudent- sapient- clement- scient-*, и отуд апстракта: *prudentia, sapientia, clementia, scientia*, а даље и наставак *-tia* и онде, где *t* није било у основи речи (в. Origine², 221). Ширење наставака за основу особито је било живо у оно доба, кад закони фонетички потпуно господоваху, при чем су наставци могли пренети силне гласовне промене, као што се може закључити по

-manta, -mant, -mana, -man, -ma
-vanta -vant -vana, -van, -va.

Система, каку нам даје Рењо, заиста има доста прилога за развитак индојевропских наставака за основе, као што ћемо то још опширније извести на примерима нашега и нових језика, али је исто тако тешко и њему дати више значаја, него што га иде. Нарочито оно питање, које је споменуо Р. Грасери, још даје аглутинацији претежје, јер се сличност између наставака за основу у санскрту и у манџурском не може објаснити

фонетичним развитком. Кад би манџурски корени имали другојаче гласовно обличје, да се не завршују сви самогласнима, онда би се дало адапцији Рењоа још бољег доказа, али напротив они су сви са самогласним завршецима, тако да не може бити речи о преношењу крајњих гласова — сугласних.

Друго што је Рењо изгубио из вида при грађењу свога духовитога система, а што и његовом одговору на питања о постанку језика не даје ширу основу и општију вредност — то је његово мало обзорје. У свом стварању општих принципа индојевропске лингвистике не може се никако остати само на земљишту тих језика, већ се шта више мора заронити и у дубину прошлости историјске других племена језика, као што је проучити што више њих, у погледу морфолошке структуре и казивања разних граматичких одношаја, неопходно потребно. Не само да аглутинативни језици дају примере, како се у служби деривације и флексије употребљавају као додаци самосталне речи, сада представници и знаци граматичких категорија, него се та тежња опажа и код моносилабичних језика. Најпосле, полисинтетични језици скрозимице својом материјалном и конкретном природом показују, каку улогу у њима има композиција и аглутинација. Међу тим аглутинација у творби наставака за основе може се наћи и у млађим периодима живота неких индојевропских језика. А није за одбацивање нити за пренебрегавање оно што млађа школа немачких лингвиста вели: као што се геологија користи посматрањем савремених фактора, који утичу на промене земље, и изводи да су ти физички фактори били и раније, — тако исто и наука о језику из проматрања појава приступачних, којима се узроци могу наћи, може добити корисне поуке и за старије лингвистичке одношаје.

Најпосле закони гласовни, које Рењо претпоставља као главне факторе у развитку суфикса, поред аналогиче, која има неограничену власт, да по тој снази судећи, с правом рече Грасери, како престаје свака наука о језику — нису општи у развитку индојевропских језика. Ротацизам се јавља само у санскрту и у латинском, али који су то случаји, наука их је о језику већ прилично упознала, тако да се никако не може дати том појаву опште значење. Исто тако промене гласова *s* у *t*, *n* и т. д. немају нигде доказа осим у ипозези Рењоа, тако да му они мало могу послужити као грађа *ad hoc*. У том се слаже Рењо с Лудвигом, који исто тако, ради потребе да се докаже што мисли да је истина, узима да је сваки корен у индојевропском гласно на самогласно, дакле против Рењоа, али и да се *t* мења у *s*, *z* у *r*, *t* у *n*,

и да испада између самогласних.¹⁾ Док ови научници хоће фонетичке законе да сведу на просто мењање гласова по вољи случаја, да их изведу испод владе закона, дотле наука о језику, како који дан, иде за својим узвишеним задатком, да објасни гласовне појаве законима, који могу бити, већег или мањег значаја, чисто фонетички, механички и физиолошки или и психолошки (отуд аналогичја) и социјални, етнолошки и т. д. Овом је живи сведок свеколика новија граматичка литература, која тражи да докаже да су закони гласовни без изузетка.

III.

Нити у српском нити у којем другом словенском језику има речи, што би се могле упоредити са старим инд. речима *viš*, зенд. *vis*, које су управо корени-речи, исто тако као лат. *rex* (*rec-s*: *regnum*) *vox* (*voc-s*), код којих поред корена има и падешки номинативни завршетак, али које немају никаквих наставака за основе. Стари слов. пренео је на пр. реч која се слаже с оном зенд. и санскртском *вск* 'село' у ред речи с наставком за основу *-i* (*-v*); исти је случај у литавском. Оне просте речи представљају први слој речи — имена, кад се у прајезику отпочело прављење основа наставцима. Такав се закључак изводи, кад се упореде с основама, у којима је исти коренити део, а које посташе додавањем суфиксалних делова (исп. Brugmann, Grundriss II. 448.).

Већина се наставака српског и других словенских језика може довести у свезу с наставцима других индојевр. језика, а то је, другим речима казано, да им је заједничко наслеђе из прајезика. Та се свеза негде опажа јасније, негде тамније, али о њој не може бити сумње; разуме се да при том ваља имати на уму гласовне законе властите једној групи и породици језика или једном језику, који су утицали на промену обличја наставака, и чине, да им се свеза сродничка с другим наставцима индој. језика тешко распознаје.

Што се тиче порекла наставака за основе, о том је већ било у начелу доста разговора, и према томе по теорији Боповој, које се и данас највише у овом питању држе, они могу бити порекла од заменичких корена или од глаголских; тако Боп о наставку *tar* старог индјског језика у *datar* 'који

¹⁾ в. Einleitung², 69., где Делбрих износи ову таблицу промена:

āi	āi	āni	āi
auāi	āia	e	ā
au*			ā

āni основ. инф. е настав. у през мед. (српнѣ), -ā у облику *āta* само у веди, а у глагола с а изведених.

даје' вели да је од глагол. корена *tar* 'пролазити', тако да споменути пример, означава етимолошки 'онај који иде кроз радњу давања'. После Боп и Пот, један од триумвира индојевропске лингвистике првог доба, прима тако тумачење Бопово, али само вели да их је више од заменичких корена него од глаголских (в. Etym. Forschungen, II. 454.). Шлајхер држи, да су наставци за основе само од заменичких корена, док Курциус за неке бар мисли да им се не може одрећи глаголско порекло. Бругман, Паул, Хуитни и т. д. пристају у главном уз теорију о пореклу наставака од самосталних корена, заменичких, поред глаголских. И Ђ. Даничић у својим Основама држи да су наставци постали од заменичких основа и од глагол. корена. спор. спом. дело стр. 259, 261, 248. и passim.

Како је могао тећи развитак тих наставака из самосталних речи, може се донекле судити по појавама у новијим језицима и по оним примерима, кад из сложенице постане проста реч, из двочлане једночлана. То је случај кад композиција стане прелазити у просту реч, јер се једна пола њена губи у осећају за језик као самостална реч, тако да јој значење ишчежава, губи се, помрчава. Много речи, за које држимо сада да су просте, то не беху некада, баш и да се не иде за оним етимолозима, који само хоће да деле, секу и парају, већ за историјом језика, у старије периоде његове, када је та за нас проста реч била сложеница у правом смислу. Примера има изобилја, упор. латин. *qui* које постаде из сложенице **quo -i*, литав. *bi -k* 'нека', латинско *sub* итд. **(e)x -ub*, наше *вечерас*, *јесенас*, *зимус*, = **зиму со*, дакле адвербално употребљен акузатив јединице, у многим партикулама: *јер* = *иже ие-же*, *јере*, у придеву одређ. *доброга* = **добро-иџа*, ст. сл. *добралго* (в. о том у Просв. Гласнику, год. XII, стр. 689. и д.). Али да постане наставак за основу из такога процеса требају и одређене погодбе.

Није доста да друга пола у сложеници изгуби значење самосталне речи, па ма како она иначе у том сложеничном склопу стајала, па да се узме као творбени елемент у језику, јер има примера да се композита претвори у просту реч, а да друга пола не постане суфикс нити да прва пола прими на се службу префикса. Х. Паул поставља неке погодбе, које тек ако буду испуњене, може наступити случај, да сложенична пола пређе даље у употребу као суфикс или префикс: 1° треба сложенична пола да изгуби, прекине свезу, која је спаја са некад простом речју; 2° да је главна пола сложенице етимолошки јасна и да се „асосира“ са сродном речју или сродном групом речју; 3° пола,

која је помрачена, испражњена од свог реалнога значења, треба да се нахођи као састојак не само појединих речи, већ и групе речи, и то у свима с истим значењем; 4° да јој значење казује неку апстрактну опшћност (већи степен апстракције из читавог реда појмова).¹ Примера, да је остао други део сложенице и изгубивши своје значење, те је добивена проста реч, имамо у немачком *welt* у ст. немач. *wer-alt*. Неке од тих промењених сложеница изгледају као речи са суфиксима или речи у којима се завршетак, по гласовној наликости, удружио с правим суфиксима или префиксима, на пр. новонем. *adler* из ст. нем. *adal-ar* (племенити орао), новонем. *wimper* из старогор. немач. *wint-bräwa*. Трећу врсту померених сложеница ближе простој речи чине речи од више слогова, као на пр. *bräutigam* (ст. гор. нем. *brüti-gomo* 'женик-муж'). — Примера, кад из композиције осамљивањем друге пола постане номинални наставак, имамо доста; тако латинско адвербијално *-iter* у *breviter*, *longiter* итд. из *breve iter*, *longum iter*, немачко *-tel* у *drittel vier-tel* према *teil*. У овим примерима издвајањем, губљење је унутрашње или спољашње, како вели Бругман, а у новонемач. гор. *-lich* наступа и једно и друго, на пр. *weiblich* (у прво доба 'ко има облик жене') поред *leiche*. Треба напоменути, да често у композицији друга пола губи своје старо значење и прелази у суфикс, што се у погледу гласова неки пут тај део подудару са гласовима наставака честог у употреби. Зато спомиње Бругман пример из стар. гор. нем. *got-man*, ген. *got-mannes* 'супруг муж' према простим *eban*, *zeihhan* новотворине ген. *gotmanes*, акуз. *gotmana*. — Кад постане један члан сложенични префикс или суфикс, група речи, чији је састојак, бива увећавана, јер се угледањем преноси даље, шири и на основе, с којима испрва као самостална реч у композицију није ступала та пола, и што год је општије значење тога елемента речи, у толико брже бива његово распрострањење, упор. нем. *-heit* и *-keit*, и по мишљењу Бругмана из индојевр. *bhy-o (кор. *bheu-* 'постати') постали суфикс за футур у латинском (*catē-bō*)².

У нашем језику нема примера за постале наставке из помрачених сложеничних пола, и ако ће бити за помрачене сложенице, али ми мислимо да се с правом могу уврстити у овај ред сложене речи, засебна имена, у нашем језику, чија друга пола гласи *-мир*, *-слав*, *-вој*. Етимологија на пр.

првога дела измеђ споменутих, *мир*, није за нас довољно јасна, нити је правилно доводити ово *-мир* са речју *мир* и глаголом мирити. Облик му је у старом слов. *-мѣръ*: *лице-мѣръ* *simulator* а после и *-миръ*. Миклошић³ држи да стоји у свези са гот. *mēr* и *mar* и стар. гор. немачким *mārs* 'сјајан, гласовит', треба упор. и ст. прско *-mār* (*mār* 'велики' у *ardh-mār* 'врло висок'), новонорски *buadh-mhar* 'victoriosus'⁴. Миклошић сумња, да није узет овај део сложенични из немачкога кога дијалекта. По значењу *-мѣръ* је исто што и *-славъ*.

Док смо још у речи о пореклу наставака за основе, не може се у оваком историјском нацрту обићи, да се не спомену погледи Бенфаја, Шерера и Фика, које су они изнели у овом питању.

Своје је погледе Бенфај неколико пута износио, а применио их у ширем размеру ученик му Лео Мајер (*Vergleich. Grammatik der griech. und latein. Sprache*, II.¹ Band, Berlin 1865). Разумети Бенфајеве назоре није могуће без његове теорије о индојевропским коренима. У индојевроп. се језицима све благо у речима може свести на глаголе осим оних речи, којима су у основи партикуле и интерјекције. Што се тиче категорије прилога, опажа се да има у више случаја свезе с именима, дакле није самостална. Ни друге категорије нису се у исто доба развиле, једне су млађе, именичка и придевска, али и опет међу њима има, хронолошки судећи, разлике, пошто је именичка постала из придевске — старије партиципске. Од придева, који је казивао каквоћу, развила се именица, кад се стао придев узимати као име некога предмета, који је таке и таке особине; тако је на пр. *arvas* ст. инд. 'коњ' прво значео брзи, па после брза животиња, која је човеку чинила услуге и као домаћа добила стални назив, тако да се стала тим именом називати, као и у оним случајима, кад се човеку надимак, постао по некој особини, доброј или рђавој, стане сматрати као стално име. Бенфај држи да су придеви и партиципи на истом ступњу развитка, само што немају темпоралнога одличја, некада им властитог, ценећи по партиципима што се развише из придева. Али ни партиципи нису самостална граматичка категорија, посташе од глагола, чему је, по мишљењу Бенфајеву, очигледан доказ у оном слагању партиципову у нагласку са акцентом глагола 3. л. *indic. praes. act. множ.* Према свему томе он изводи најзнатнији свој закључак, који му тако одикује теорију о постанку номинативних наставака за основе:

³ Etym. Wörterbuch der slav. Sprachen, 1886, Wien, s. v.

¹ Paul, Principien² 294. — Brugmann, Grundriss, II. 7.

² Осим саом. списа упор. и Whitney-Jolly, Vorlesungen über die Sprachwissenschaft, 1874. München, страна 90—93.

⁴ Бругман, оп. cit. 6., који наводи Glück Kelt. Namen 77., 80 ff.*

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

да су партиципи презента метаморфозом дошли од 3. л. множ. на *-anti (-nti)*. С Бенфајем се у том слагаху *Ебел* и *Кун*.

С Бенфајевом теоријом о постанку номиналних наставака и како он тумачи гласовне законе, који су вредели при оним силним променама партиципалних наставака, слажу се већ раније спомињати погледи адашћиски Лудвига и Реџоа. Али је полазна тачка њему друга него споменути научницима. Ево језгре тих промена по Делбрику (*Einleit.*², стр. 87.—88.). Сви се наставци за основу могу извести из *-ant*, и ако има међу њима великих разлика. Ово *-ant* није ништа друго до завршетак 3. л. мн. *ind. praes -anti*, зато се може рећи да је основа партиципова *bharant* постала из *bharanti* 'носећи и носе', *φερον*. Из партиципа поста *bhara* 'који носи', име радника. То је некада глаголско после партиципско *-ant* прошло многе гласовне промене, и свака је промена дала особити наставак за основу. Тако *-ant* слаби у *-at*, или се врњи, те постаје *-an-* и још краће *-a-*. Наставак *-at-* може променити облик, при чем постаје *-as-*, исто тако *-an-* се мења у *-ar-*. Кад се *a* у наставку претвори у *i*, добијамо наставке с *i*: *-it*, *-in*, *-is*. Може прионети уз *-ant* једно *a* и тад постаје *-anta*, из којег читав низ нових наставака: *-ata*, *-ana*, *-asa*, *-ita*, и т. д. Исто тако својим постањем спадају овамо и наставци *v* и *m*, чија је основа у *mant*: *manti* и *vant*: *vanti*. Оно *v*, мисли Бенфај, биће из некога перфекта, и стоји у свези с *bhu*, перф. *babhūva*; *mant* је постало из *-tmant*, а ово из *-tvant*, партицип можда од *tu* (в. Benfey, *Kurze Sanscritgramm.*, §. 306, стр. 212.). *Tvant* се даље променило с једне стране у *-tva*, с друге у *-mana* и т. д.

Против ове теорије устао је Г. Курциус¹, који јој забавља што се тиче гласовних прелаза, да се не могу подвести под законе. Како то могаше Бенфај једном признати самостално постање и заменица и партикула, други пут чак изводити их из глаголских корена, није Курциусу било јасно. Бенфај прима Бонову ипотезу, да су глаголски облици — лица — постали спајањем заменице, замен. корена, а опет говори, да заменица није постојала пре но што је у глаголу била, да се управо издвојила као самостална реч из глаголских наставака. Тако се што не може доказати, а још мање разумети, како се издвојила заменица из глагола „durch die Durchgangsstufe eines Nomens“, како то пуно тајанствености веди Бенфај. —

¹ Zur Chronologie¹ 1867, и Grundzüge der griech. Etymologie², Leipzig, 1879, стр. 70.—71.

Што се тиче развитка наставака из првог им извора *-ant*, Бенфајева теорија исто тако заслужује мало веровања, као и оно о развитку заменице. За то доказа нема, а оно низање наставака, што посташе кад се у гласовима мењају, остаје ништа више но просто набрајање масе наставака. Делбрик веди да така теорија о постанку наставака за основе нема места:

1° Што се никако не може разумети као што треба прелазак 3. л. мн. у партицип. Још се пре може узети, као што чини Асколи (*Studj ario semitici*) да је пре било име радника (*nom. agentis*) у основи партиципу *bharant*, из кога би постало 3. л. множ. *bharanti*. С Асколијем се слаже Вругман, који у *Morphol. Untersuchungen*, I, 137, веди да ће можда *bharanti* бити постало од *bharant*, основе партиципове, коју употребише они који говораху прајезиком за 3. л. множ., додавши на њу *i* према *bharati*, а још у доба празаједнице. Испор. о том и *Grundriss* II. 371.

2° Да се објасне промене наставака, узимане су таке гласовне промене, које се ничим не могу доказати. Не да се доказати, како се из *tvant* разви *-tva* и *-mana*.

3° Ако се номиналне основе сведу на *-ant*, не може бити да су стариндјс. основе као *dviš*, *ud*, *vac* и т. д. некад имале своје наставке, па су их изгубиле. До душе Бенфај их тако и тумачи, али што приводи за доказ, тако је недовољно и слабо, да се та његова система заштити. Треба имати и то на уму, да је Бенфај и заменице узео у помоћ, да објасни порекло наставака (в. *Einleitung*², страна 88. и 37.).

Вилхелм Шерер даје још више места предикативним коренима, да су послужили за стварање номиналних наставака за основу, него што им даје Боп. Тако он кор. *av* 'наситити се' доводи у свезу с наставком *va*. И Делбрик са Шерером пристаје да се може доказати како постајаху из предикатив. корена наставци *-bar*, *-heit*, *-thum* (испор. и где је реч о помраченим сложеницама). Али се њему чини да теорија о пореклу наставака од заменичких корена има ту слабу страну, што се не може ухватити свеза између заменица и наставака, што се тиче значења, и ако јој иде у прилог гласовна сличност и простота облича простих наставака и заменица. У том случају може се рећи да заменица означава лице или ствар уопште, која изближе одређује предикативним кореном именовано лице или ствар², или заменица ту да указује као и члан на већ готову реч; тако Курциус *Zur Chrono-*

² Тако *Bungum* у *Carl. Studien* II, 402. в. *Einleit.*², 87.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

nologie¹, 36, али ће остати без одговора питање, зашто толики наставци постоје, а готово с истим значењем, и кака је свеза по значењу између наставака и заменица, јер се лако не да опазити.

Шерер вели да не може одрицати, да заменице имају главну улогу у творби основа. „Али узаман сам тражио међу тумачењима, што су изнесена, тако, које би допуштало нешто дубље загледати у начин и особину ове улоге“. Ако придеви постају наставком *ja*, близу је мисао, коју је исказао Боп, да им је тај наставак у свези с релативном заменицом, која је била, — према развоју релације из демонстративних одношаја, као у синтакси из нпотаксе, о чем сведоче индојевроп. језици, — значења демонстративнога. Исто тако вели да је и наставак *ka* у свези с упитном заменицом, која је адјективно значење силније истицала на оним придевима, уз које приступа. Још вреди споменути да на пр. Шерер у наставцима *-ta -ta -va* наводи значење величине¹). Али о неким наставцима износи ипотезу, да су управо знак за локалис, и да су давље основе, тим наставком постале, управо локали. Тако он вели о наставку *a*: „Кретати се на такој висини од апстракције, од које човека хвата несвестица, а на коју се ја не могу пети, то значи, кад се рече *a* даје корену именичко значење, те је опште „das“ или опште „er“ према лицу. При том се све моје знање о језику комеша. Наставак *a* држим да је за облик, за реч, деклинациски. Познато му је месно значење и предлошка употреба, која му полази одатле, да се нешто с нечим веже. Како може најпростије и најразговорније да се именује носилац или извршилац неке особине, стања и радње? Како иначе, ако не : он је у овој особини, у овом стању, у овој радњи, он је с њима у свези“²).

Оваком тврђењу забавља Делбрик, што се управо, кад се тако узме, не изриче носилац радње, имацац или извршилац особине (јер *bhar-a* значило би „у ношењу“ али не неког у ношењу), а пре свега, да се не може доказати локативни наставак *a*, како узима Шерер, против чега је и Кун (упор. његов часопис, XVIII, 365. и д.). Најпоследње не може наћи ни то, да је Шерер доказао, да је деклинација старија од творбе основа, зато не могу, додаје Делбрик, примити поставку, да је из локала постао наставак за основу (ор. cit. ibid.)³).

¹) Zur Geschichte der deutschen Sprache². Berlin, 1878, стр. 448.

²) Спом. дело у прв. издању, 1869, 331, цитат из Einleit.², 89.

³) О *a* локативном, које је Шерер узео да је и деривативно и локативно, треба упоредити шта вели Бруман Grundriss II, 606. и д.; исто тако Joch. Schmidt, Kuhns Zeit. XXVII и Pluralbild. der idg. Neutra, Weimar 1899., 305¹.

А Фик је у свом чланку, објављену у Беценбергеровим прилозима, I. В. I. стр. и д., одрицао да икако има наставак за основу *a*. Полазна му је тачка у том одрицању, да су оне основе, којима се приписивао наставак *a*, исте у основи као и неке презенске основе, на пр. *δύμο-ς* је истоветно с *δεμο* у *δέμομεν*. Ове презенске основе, према својој теорији корена, о којој је била реч, дели он иначе него што су се обично делиле, на име *δεμο* не у *δερ-ο* него у *δε-μο-*, индојевр. *da-ma*, и тако примењујући таки разглоб основа, држи да је доказао, да не постоји наставак *a* за основу. Али то наилази на највеће тешкоће. Треба имати на уму ово, додаје Делбрик (стр. 90. нов. дела), да ли одиста треба корене: *av* крепити, *as* бити, *an* дисати, *at* притеснити, и много других таквих, разлагати у *a-va* и т. д., и тако све свести на најпростије им обличје, на корен *a*? Мучно да би се могао назвати најстарији језик према таким поставкама разумљив. Фикову методу прима истина Беценбергер (Gött. Gel. Anz. 1879, 18, стр. 558), али се и метода као непоуздана може одбацити, кад се њом добива такав резултат, који се не може примити, и ако је Беценбергер као математички начин сматра.

IV.

Колико су год општа питања од великог научног интереса и вредна, да се о њима прозбори, не мањег научног интереса и пажње заслужују и друга питања, што стоје у вези кад се говори о наставцима за основе, питања о њихову животу, развоју, губљењу, о значењу какво имају, а које им је одличје као деривативних елемената. Ова пак страна наставака даје нам више могућности, да се обазиремо на појаве из српскога језика, и да се из области ипотеза, како се може назвати свеколико расправљање доведе, пређе у област конкретних случајева.

Кад узмемо поредити наставке за основе у срп. језику с наставцима словенских му сродника, особито најстаријега, већ се опажа разлика, новотворина, и да не спомињемо разлике које могу доћи од гласовних промена, извршених у периоди самосталнога живота свакога од тих језика. Али тек кад пређемо из области словенских језика ближим и даљим индојевропским сродницима, и упоредимо ове деривативне елементе, опажају се велике разлике, карактерне одлике појединих грана и према суфиксима, пошто су различним путем ударали и у деривацији. Међу тим се поређењем разних грана индојевропских језика може поред оделитих тековина сваке за се и врло много на-

ставака за основе издвојити као наслеђе из прајезика, шта више и основна се функција може неким извести и за прајезичко доба. Међу индојевропске језике с јако развијеном деривацијом и добрим делом наслеђа из прајезичких одношаја могу се уврстити и словенски, па и наш. Ну као у сваком послу у науци о језику, тако и у одређивању прајезичкога лако се може помести пут и залутати, а толико је искривудан и испрекидан, да се није том чудити. У овом погледу имамо да упоредимо на пр. етимолошке резултате два славна посленика у области словенске лингвистике, па ћемо имати слику о опасностима, међу којима су етимолошке сирене особито заводљиве: Миклошић у свом другом делу упор. грам. словенских језика црта словенске одношаје, Даничић у Основама српске, и док први не сме тако лако машати се свеза са прајезичким одношајима, већ се држи словенског земљишта, па онда ближих рођака, дотле други српске наставке — ређе старослов. — веже за прајезичке, у облику како им га је дао Шлајхер и Фик, не плашећи се, што је размак у времену врло велики. Али су и заслуге обојице неоцењиве: и један и други створише и у тој области науке о језику дела, која постају темељ свим будућим радњама. Колико нас је велики учитељ задужио, обраћајући пажњу нарочито на српски језик у више прилика, толико и велики ученик, дубоко ронећи у основе српскога језика и хватајући га историјски у току његову, стварајући тако темељну основу за изучавање српскога, да му се мало који словенски језик може примаћи.

Наставци за основе, кад непосредно на сâм корен или на глаголеску основу приступе, обично се зову примарни, а кад приступе на готову основу или облик, онда се зову секундарни. Ова је разлика узета у индојевроп. науку о језику од индјских граматичара. Што се тиче вредности ове деобе наставака у научном погледу, не може јој се више признати, но да служи за разликовање наставака према тој функцији, али се не може ништа одредити о хронолошком реду тих функција у неких наставака, која ли је млађа, која старија, нити казати која им је била у самом почетку. Има примера из историје индојевропских језика, да су неки јако раширени наставци у употреби били још у периоди заједнице пренесени од чисто примарне употребе и у секундарну. Тако на пр. наставак *-iō- -iiō-* (ст. слов. *-jъ -ijъ* по Миклошићу) има ст. инд. *ya-j-ya-s* 'venerandus', грч. *ἅγ-ιo-ς* 'свети' поред *pitr-iyā-s*, грч. *πατρ-ιo-ς*, лат. *patr-iū-s*. Што још више смета овом разликовању, то је мењање улога у неких наставака за основе, тако да

оставе на пр. примарну службу са свим. Бругман спомиње таквих примера из прајезичке периоде. Такав му је компаратив. наставак *-ies-, -īes-, -s-*, какав он облик даје старо-инд. *-iyān-*, грч. *ιoν*, нашем слов. *-joc- -ijoc-*. У прво су доба тим наставком постајале примарне придевске основе, али му још у доба заједнице секундарна претеже, истискује прву, тако да и старији случаји изгледају да стоје у свези с „позитивом“: на пр. ст. инд. *svād -īyān*, грч. *ἡδ-ιoν*, поред *svād-ū-š ἡδ-υ-ς*, уз које пристаје ст. слов. слађии, наше слађи, од кор. слад (в. лит. *saldūs*) према позитиву *сладъкъ*. Ту можемо наћи објашњење овим компаративима српског (и ст. слов.), који одбацају с краја *-ак* и *-ок* и праве се од крње основе, како се вели, или историјски тумачећи сачуваше старије облике компаратива, док је позитив, с којим су у свези после тога добио деривативни елемент, да му се одржи просто старо значење. Има међу тим у ст. слов. језику прилично примарних наставака, који се само у том послу употребљавају, на пр. *-нъ -на -но, -лъ, -нъ, -тај*, и т. д. Али их је већина с обема функцијама, тако да што је наставак чешћи, све му је већа секундарна употреба, често има примера, да се наводи само у секундарној служби, као на пр. *-ство, -шите, -т, -ат [-act], -кт-итъ-, -адъ, -јадъ, -овъ* и т. д. (прим. у *Mikl. II.* по наст., исто тако *Даничић* *Основе*, *passim.*)

Наставци се даље могу разликовати по облику у прости и сложене. Прости се наставци могу лако разликовати, будући састављени из једног само гласа, и самогласа и сугласа, и уопште што се може између њих и њихових сродника у другим језицима распознати свеза. Али је гласовни развптак, којим је на пр. ударио наш језик са другим словенским језицима, много променио, потиснуо и наставке за основу заједно с наставцима за облик са старог земљишта; такав је случај с вокалним наставцима у срп. језику, пошто се извео тројни систем деклинацијски маскулина и неутра [-o-]. феминина на *-а* и на сугласно, старије *ь*, пошто је у осталом сачувана *и*-деклинација. Много су боље сачували просто облике наставци, којима је карактерна основа у сугласном, као н. пр. *-лъ* (ср. *-o, -л-*), *-нъ, -нъ, -въ, -ръ -ро -ра*, јер се без по муке могу довести на прајезичке типове *-li-, -ni-, -nā-, -vo-, -ro-* и т. д.

Сложених наставака и уопште јаче промењених, има доста у срп. и ст. словенском, међу њима и који се могу сматрати као словенске новотворине. Као сложене наставке из прајезика наслеђене можемо споменути, идући у том за научницима од гласа, старослов. комп. наставак *-jъс-* и

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

-*бъс-*, које Вругман доводи на прајезичке типове *-ies-* и *iēs-*, в. Grund. II. 399. и д, а Ј. Шмит *-[i]iens*. Други компаративни наставак права је словенска новотворина, како мисле ти научници, пошто је од основе, којој с краја стајаше *-ѣ*, један од падешких завршетака (*dat.*, *loc.*), тај глас састављен са старијим наставком и после проширен у употреби, како се вели, на све придене, којима остаје *-о*. Вругман мисли да је из *іо* проширен. Исто се тако мисли о *-ѣс* и *-ѣс*, којим постаје парт. перф. I. Промењено је обличје старијем наставку и у овим примерима: *-окъ*, *-икъ*, *ѣкъ*, *-акъ*, *-ѣкъ*, *-ѣкъ*, *-ѣць*, *-ѣца*, *-ѣца*: *-къ*; *-енъ* *-ена* *-ено* *-ѣнъ-ѣна*, *-ѣно*, *-ѣнъ*, *-ѣна* и т. д.: *-нъ*, *-но*, *-на*; *-аръ*, *-еръ*, *ѣръ*: *-ръ* и т. д. Исто је тако промењена а и сложена обличја ст. сл. *-ѣство*, српски *-урина*, *-етина*, *-турина*, *-уштина* и т. д.

У главном се могу разликовати три начина у постајању сложених наставака:

1° Може наставак, ступивши на корен или основу срести с делом од корена или основе што је пред њим тако, да се у осећају за језик узима као наставак заједно с тим делом и кад таки бива даље употребљаван; на пр. *тељ* се врло често додало глаголима на *-и-[ти]*, тако да је узет с овим *и* као особит наставак *-и-тељ*, те има поред *учи-тељ*, *храни-тељ*, *ходи-тељ*, и *спас-итељ* (осн. и кор. *спас-ти*), *бод-и-тељ* (*боду бости: бод-ем*), *управ-и-тељ* (*управ-ла-ти: управа*), *иши-итељ* (*иши-а-ти*). Исти таки случај имамо с *-ла* и *-и-ла*, тако да поред *пре-ла* (**пред-ла*), *пра-ла*, за тим уз *бели-ла* (*бели-ти*) *доји-ла* (*доји-ти*), *роди-ла* (*роди-ти*) има *муз-и-ла* (*муз у мусти-музем*), *илет-и-ла* (*илет у илести: илет-ем*), *пер-и-ла* (*пер у прати: пер-ем*), *дад-и-ла* (можда од *дада* именице дечијег порекла) в. осн. 134-5. — Тако имамо да се од секундарног *т* одвоји с краја *а* основа ж. р., те је управо овде састављање два наставка, али по начину исти пут: *брада-т: брада*, *вуна-т: вуна*, *грана-т, грана*, *коса-т: коса*, *усна-т: усна*, а после *и-ат: бог-ат*, *влас-ат, грл-ат, зуб-ат, крил-ат, кљу-ат и обил-ат*, *росн-ат* (*росан*). Да не набрајамо више примера, како се овај наставак још шири у *-лат*, *-нат*, *-оват*, *-џат* (**џат*), али држимо, да је овако објашњење основаније, но оно, кад Даничић вели: „од основа које пред наставком *та* имају наставке с којима самијем без другога наставка нијесу у обичају или у адјектива“ (Основе, 212.). Примењујући овако тумачење на постанак сложених наставака можемо објаснити облик сложена наставак *-анство* = ст. сл. *ѣство* у *божанство: бог*, старо *божьство*, *владичанство: владика*, *човечанство: човек*, *сведочанство: сведок*, *величанство: велик-и*, *рожанство:*

рождьство. То објашњење пристаје боље ствари, него ли тражити га у уметању *н*, пошто је у српском јаче самогласно, по сили акцента и квантитета, заступило старо, полусамогласно. Као да ће почетак таким ширењу наставака *-ѣство* бити од основа на *-ан: познан-ство, постојан-ство, игуманство* (упор. *владичан-ство*), *грубијан-ство*. Тако је лакше објаснити *-љив: -ив* и где није места уметачном *л* (в. прим. у основама, 95—96).

У историји сложених наставака не треба заборавити, да је нарочито знатан чинилац њихову ширењу, кад приступају на изведене глаголске основе или кад се између глаголских и дотадашњих правих номиналних основа појави свеза, тежња да се протумаче као глаголске и именске, чему смо слику и прилику имали у сложеним основама, кад се померише прве поле номиналне и доведоше у свезу с глаголима (в. Пр. Гласник, год. XII, стр. 683—687. и тамо споменуто књижевност). Старослв. наставак *-ба* имамо у *жтро-ба*, *зѣло-ба*, у срп. *руго-ба*, тако даље у *таѣ-ба*, *гостѣ-ба*. Ови последњи примери бише преглед за *дружь-ба*, *сѣлба*, али је *-ѣба* истом онда проширило употребу, кад су доведене тим наставком постале основе у свезу с глаголима *-и-ти*, *гостити*, *дружити*, тако да су после прављене апстрактне именице непосредно од глагол. основа (в. Brug. op. cit, II. 205., Mikl. II., 213). Тако тумачећи можемо се лакше наћи у примерима на *-дба* и *-идба*, које Даничић изводи из *тва*, а чему се не може наћи разлога, и ако и ово ново тумачење није поуздано: према *сват* и *свад-ба* посташе *удад-ба*, а после читав низ примера, особито од основа глагола четврт. врсте, кад се издвојно суфикс *-идба*, и поред *вери-дба*, *вози-дба*, поста *вез-идба*, *рез-идба*, *врш-идба* (глагол *врѣти врѣж*). Основе 341—342.

Примера за тако постајање наставака сложена обличја има и у другим језицима, тако оно латин. *-tia* грч. *-іо-ν*: *-іоіов*, немачко *-niss*, *-ling* и т. д. Неки лингвисти зову ово ширење сегментацијом, тако Dutens, в. Regnaud, Origine et la philosophie², 222., а Паул контаминацијом, Principien², 202.

2° Сложени наставци постају у правом смислу, кад се два значењем сродна наставка стопе у један и преносе у употреби као један. То нагомилавање наставака има објашњења у осећају за језик, које тежи да одржи карактерно значење суфиксу, па чим изгледа да је неосетно, узима у помоћ нов наставак. Тако на пр. кад се на деминутивне наставке *-к* (*-ѣкъ*, *-ѣкъ*) и *-џ* (*-ѣџъ*) додаје *-иѣ*, те постаје нов наставак за деминуцију *-чиѣ*., дакле поред *вочиѣ* (*волак*), *ѣволчиѣ* (*ѣволак*)

клинчић (клинац), коренчић (коренак) имамо: бостанчић (бостан), брешичић (брег), згончић (згон), каменчић (камен), рошчић (рог) Јованчић, (Јован), Тодорчић (Тодор). — Исто тако треба разумети наставак *-овић* уз *ић*; види како све оделито тумачи Даничић, Основе 233.—234., при чем наилази на много основа „које нису у обичају“. Овако су постали и сложени деминутивни суфикси, као грч. *-x-uo-*, лат. *-c-ulo-* *-l-ulo-*, герм. *-l-ina*, литав. *-l̃-la-* (ном. *-l̃-l-i-s*)¹⁾. Или је дошло то нагомилавање, да се деминуцији да силнији израз, латин. *agellu-s* поред *agellu-s* према *ager* 'бива, дивада', лит. *mergel̃l̃e* поред *merg̃l̃e* према *mergà* 'девојка', или да се поврати деминутивно значење већ јако застрвено, лат. *tus-c-ulu-s*, нем. *ferk-el-chen*, упор. наша деминутива на *-енце* (ген. *-енцет-а*), код којих има прво *-лицат- (-лѣт+лицѣ+лѣт-) *ипрасенце, кученце, маченце*.

3^о Сложени наставци постају, кад једна реч или категорија речј пређе у другу врсту по промени, кад наставак за основу добива с краја прираштај. Још то може бити и кад се две врсте речи по промени додирну у неким тачкама, одакле после постају аналогичке творевине. За прим. страних језика в. Grundriss II. 97.—98., а за наш језик у Историји облика Даничића, *passim*.

Из ових посматрања, како се шире наставци што се тиче облика, види се како треба и у науци о творби основа разликовати хронолошки млађег од старијег. Како незгодно и заводљиво може утицати неузимање у обзир оног што је млађе и што је старије, можемо се научити из историје индојевропске науке о језику. Зато што је истим наставком од истог корена у лат. *coc-tor* и у санскрту *pak-tár*, изводити о културним одношима пранарода индојевропског, да већ кувари чиваху нарочити ред људи, кад се прилози из поређених језика слажу, било би погрешно, јер су из истих састојака могле постати речи и у оделитој периоди живота језика, чије примере споменуемо, а према прегледима за ном. *agentis*, што посташе наставком *-tor, -tar*. Уопште се може рећи и за оне случаје, који би се слагали са захтевима што их тражи етимологија, да је већина речи посталих наставцима за основе постала угледањем, препочињањем, а мање их носи исконско порекло. А исто тако да постајање наставака није дело једне предисторијске периоде, већ да се и наставци развијају, док језик живи. Али појава нових наставака стоји у свези с пронашћу старих, као што у језику бива обнављање, мењање, под-

млађивање. Наставак је тај осуђен да пропадне, чим се покаже недовољан за ново извођење. Примера имамо у секундарној творби придевских основа на *-ак*, ст. слов. *-ѣкѣ* или *-ѣкѣ*, пошто се старији наставак *ъ (-и)* чинио недовољан за обележје придевске категорије, и пошто се изједначио с наставком *-ъ* из *о, сладак*, ст. слов. *сладѣкѣ*, лит. *saldūs*.

Кад се један наставак у једно доба развитка јавља као подесан за даље извођење и за употребу, може се назвати *плодан* или *жив*, а ако је застао: *неплодан, мртав*. Тако на пр. наставак *тељ* за извођење именица, које значе радника, у српском је језику застао, незгодан за направу нових речи и његово место згодно заступа наставак *-ам*, који приступа на партиципе прошл. времена, II. (*-љ, -ла -ло*), тако да у данашње доба потискује наставак *-тељ* и онде, где је он сачуван.¹⁾

Не треба заборавити ни наставке узете из туђих језика, пошто и они често служе за богаћење језика у речима и примају знатан део у неким језицима од творбенога посла. Али да један наставак буде узајмљен и после преношен и на домаћу грађу, потребно је да има више речи узајмљених с тим наставком, тако да он као представник читаве групе туђица има јасно обележену службу, иначе не може се наћи примера, да су појединци могли наставци бити преношени. У нашем језику нема много туђих наставака, али ипак и оно неколико, узетих из турског *-ија, -ли*, из маџарског *-ом, -ов*, нису добили већег значаја осим *-ли -ија -лија -ија*, који се проширило често и на домаће градиво, в. примере у Основама стр. 76. и 78.

Неки сумњају да наше *-ски, -ки* = ст. сл. *скѣ* није узајмљено из кога германског дијалекта, у којима има наставак *-iska*, а исти наставак има и у литавском: *-iszka*.²⁾ Али док је тај наставак још толико по постању нејасан, други, који се наводи и у речима свих словенских језика, и у литавском и у немач. дијалектима подлежи великој сумњи, да је узајмљен чак из латинског, па преко немачког дошао у словенске језике, а из њих у литавски. То је наставак *-арѣ*, лит. *-orū-s*, за које веде да долазе од немачког *-arja* (данас *er*). Миклошић узима да је узајмљен из немачког у словенске, а Даничић га убраја међу наслеђене из прајезика.³⁾ А као што се не слажу та два

¹⁾ Упор. наном. *Паула* у Princ.², 296. и *Бругмана* у Grundr. II. 9.—10.

²⁾ Бругман *op. cit.* 260.

³⁾ Vergl. Gramm. II. 88.—90., Основе, 113.

¹⁾ Brugmann, Grundriss II, 436.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

научника односно порекла тог наставка у словенским језицима, исто тако неслогу сусрећемо код немачких научника, да ли је њихов наставак из пражезика наслеђен или је добивен из латинскога.⁴⁾

ИСТОРИЈА РАЗВИЋА КАСПИСКОГА МОРА

и
ЊЕГОВИХ СТАНОВНИКА

од
Н. АНДРУСОВА.

Ово оригинално море заузима најдубљу депресију на земљиној површини, у њему живи особита фауна. Свеколика геолошка испитивања у каспским крајевима теже да објасне историју његову и растумаче постанак становника његових. Јестественичка истраживања датирају већ од краја прошлог столећа, али смо још и данас далеко од завршног решења свих питања, којима се тежи да објасни истакнути циљ.

Задаћа је моја да у овом чланку изнесем сувремено стање нашег познавања геолошке историје Каспије, и, указујући на велике празнине у томе, да покажем путе будућим геолошким истраживањима у каспијској области.

Обратићемо се, пре свега, данашњем стању Каспског Мора. Морфолошки оно представља огромно језеро, које се од осталих разликује својом величином, заузимајући готово 8000 кв. географ. миља. Најдубља тачка дна Каспије лежи на 1124 метра испод огледала Црног Мора. Касписка депресија нема данас ни отока нити развођа, која би је одвајала од других басена, свуда лежи изнад морског огледала, а најнижа тачка водомеђе јесте долина Манича, која је уздигнута 10 метара над Азовским а 36 над Каспским Морем. На тај начин ниво воде Каспског Мора лежи на 26 метара испод површине Црног Мора, те с тога касписка област долази у ред правих копнених депресија (echte Depressionen R. Sredner).

Каспско Море веома је дугуљастог облика. Њега сужавају са запада кавкаске планине а са истока планине Кубадага, те је тиме подељено на два неједнака дела. Јужни, мањи, део округле је форме, а северни, већи, пружа се на СИ, па онда поступно савија Ј и гради залив. Додатак северном делу јесте велики, сони залив Карабугаз, који

је одељен од мора прилично уским пешчаним спрудом а комуницира с њиме врло тесном узином.

Деоба мора на два дела не манифестује се само спољним контурама, већ и рељефом дна. Управо од границе између северног и јужног дела, од полуострва Апшерона ка Красноводском, пружа се равна попречна преграда, и ту није нигде већа дубина од 200 метара, северно и јужно одавде дубина расте. Највећа дубина јужног дела, 1098 метара, лежи нешто ексцентрично (приближно под 39° сев. ширине а 1° источно од Баку); у северном је делу дубина мања — 898 метара, и наводи се близу кавкаских планина а наспрам Шахдага. На тај начин Каспско Море састоји се од две котлине, које су једна од друге одвојене високом преградом.

Што се тиче осталих особина Каспског Мора, исти је случај као и код других водених басена; обалу прати нагнути плитки појас различне ширине, за њим долази уски појас са стрмијим нагибом, а пред њим је готово хоризонтално дно усред котлине. Ширина прибрежног појаса јако зависи од орографских и оротектонских особина обале. Тако, северни крај Каспског Мора окружен ниским степама, веома је плитак; северно од паралеле александровског порта дубина нигде не прелази 20 метара, а стохватна дпнија иде на ЈЗ од линије Александровск-Петровск. На обадама Дагестана, која је састављена од слојева готово паралелних обади, прибрежни је појас узак и дубине брзо достижу 600 метара. Према обади између Баку и Евзели прибрежни је појас доста узак, а други је стрм, нарочито према ушћу Куре, где има максимум стрменитости. Те особености у рељефу дна стоје вероватно у зависности од геотектонике долине Куре. Јужна или персиска обала састављена је од високих планина и према томе дно се морско стрмо спушта а прибрежни појас има најмању ширину. На источној обади од Ашрефа до александровског порта прибрежни је појас доста широк, не гледајући на разноликост рељефа копна, које до ње допире. Тако на југу сретамо низину, у Красноводском, готово под правим углом према источној обади Каспије, идући кубадашким планинама видимо узвишену равну и најзад и мангишљачке планине.

Према томе, из проматрања рељефа дна Каспског Мора, потичу ове претпоставке:

1) На линији која спаја источни крај кавкаских планина са западним крајем Кубадага пружа се *подводна преграда*, која гради везу између ова два планинска ланца.

2) Са обе стране те преграде леже *две дубоке котлине*, које чине најдубља места у два про-

⁴⁾ в. *Клуге* Nominale Stammbildungslehre der altgerm. Dialecte, *Шмита* *Оптерлин* Gesch. der nom. agentis, 77—78. и *Фалк* у Паула и Брауне Beitr. Die mit-ja-geb. Nomina стр. 189.

страна басена земљине површине, што леже с обе стране линије Кавказ-Кубадаг.

3) У планинским обалама, тамо где планине теку паралелно обали, дно се нагло спушта, а тамо опет где планине стоје под углом према обали примећава се особена зависност између рељефа дна и копна.

4) Што се тиче ниских обала, разлика у рељефу њихова дна, по свој прилици, зависи од разлике у геотектоници.

Постоји дакле извесна зависност међу рељефом каспскога дна и рељефом околних крајева. Та је зависност, разуме се, условљена општим геотектонским узроцима. С тога да бисмо објаснили постанак конфигурације Каспскога Мора, морамо се упознати са геотектоником касписке области.

Један од важнијих оротектонских елемената јесте овде линеарни систем планинских ланаца, који попречно пресеца касписку депресију. На истоку од Каспије тај систем образују ланци Копетдаг, Киреддаг, оба Балхана и Кубадаг, а на западу Кавкаски ланац. Е. Д. С и с у своме „*Antlitz der Erde*“ сматра те планинске ланце као делове једне огромне целине, где долазе као саставни делови: кримске планине, Балкан, Карпати, Алпи и т. д. Нама није потребно да улазимо у разматрање целог тог система, већ ћемо се ограничити само на један део: на источни Балкан — Копетдаг, и ући ћемо само у толико у детаље, у колико су они неопходно потребни за објашњење постанка попречног подводног гребена у Каспији. Пођимо од истока: Копетдаг, као што се види из радова Богдановића, представља ред паралелних бора, које иду с југа на север, умањујући се поступно по интензивности, а састављене су поглавито од слојева кретацејског система. У овим слојевима поред бора јављају се и велики раседи. Они се могу посматрати на меридијану Кизил-арват, а има их два. Слојеви предгорја системе Копетдага имају моноклини правац са падом слојева на јужну страну, а пред њима лежи хоризонтална степа, под којом је скривено северно крило боре, што се у осталом познаје и види на подножју Копетдага. Ту се слојеви поглавито састоје од кретацејских слојева, али местимце се јављају (Дивоца планина) и неогене наслаге. Имајући на уму дискорданцију сеносвих лапораца према слојевима голта, могућно је закључити, заједно са Богдановићем, да је се Копетдаг издигао изнад огледала морског за време горње креде, а одсуство јурских слојева показује, да је у Јури Копетдаг био саставни део Туранског Континента. То пак, што неоген не улази у систему Копетдага, већ улази

у његову северну подину, али се у исто време наводи у борама, показује да прво образовање бора, а нарочито пукотина, пада у предмиоценску епоху а да се завршило после сармата. Сличном грађом, као и слојеви Копетдага, одликују се, у колико ми знамо, Кирендаг и Мали и Велики Балхан. Последњи, н. пр., састављен је од кретацејских слојева нагнутих Ј, а ограничен је са севера огромном раселинском пукотином. Узевши на ум положај Великог Балхана према систему Копетдага, тешко је претпоставити, да раселина, што условљава пукотину северне стране В. Балхана, чини непосредно продужење крајњег раседа Копетдага. Врло је могућно, да ми овде имамо посла са новом раселином, паралелном копетдашкој, али која лежи према њој северније. Подножјем Великог Балхана има ниска греда узвишења, која се продужава на запад обалом балханског и красноводског залива под именом Кошосеир, Курјанин-кире и Кубадаг. То је доста дугачак планински ланац, састављен, супротно Великог Балхану, од слојева, који у опште имају нагиб ка северу. У Красноводском, И. од њега, могао сам посматрати нагнуте слојеве (60° Ј) црвених кречњака, са нејасним отицима *Crinoidea* и *Brachiopoda* можда јурске старости. Мезозојски слојеви Кубадага нагнути су, а на путу из Красноводског у Бурјан на главачки подложеним слојевима пешчара леже готово хоризонтални сарматски слојеви. Према томе уздицање кубадашког ланца и његовог источног продужења пада у размак времена између краја креде и почетка миоцене епохе. Миоценске наслаге нису захватили оротектонски процеси.

Кавкаски ланац, по С и с у, представља два различна дела: западни и источни. У западноме кристаласта основа са јурском и кретацејском серијом повијена је у положену на Ј бору, која се види. На истоку је пак та основа спуштена у дубину и скривена под курском низином. Јужна страна Кавказа у том делу представља ред паралелних бора. Мезозојски су слојеви на северној страни сложени у ред паралелних бора. Такве исте боре представљају и терцијерне, поглавито миоценске¹⁾ наслаге, од којих је састављено предгорје Кавказа. Почевши од обале Каспије, те боре пружају се ка Темир-кан-шуру преко Сулака и даље на запад, образујући Алхан-суртско корито између Терека и Сунежеја. Ставропољски плато састављен је већ од хоризонталних миоцених слојева. Северно од Пјатигорска, они леже на лапорцу, који

¹⁾ Све те терцијерне слојеве Дагестана и Терске области, које су Абиџ и Кошкин, сматрали за еоцен, ваља уврстити у миоцен.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

У
Н
И
В
Е
Р
З
И
Т
Е
Т
С
К
А

Б
И
Б
Л
И
О
Т
Е
К
А

је пун риба, старости проблематичне (еоцен или горња креда), а даље на југу мезозојски се слојеви пењу у дугачке паралелне гребене, који су састављени од слојева изоклинално на С. нагнутих. Основа мезозојске серије слојева јужно од Пјатигорска јесте гранит и кристаласти шкриљци, слојеви су стрмо нагнути и јако еродирани до јурских угљоносних слојева. Ти гранити и шкриљци пак уздижу се до главног гребена Кавказа, на коме се налазе андезитски врхунци Елборус и Казбек. На јужној падини Кавказа, између Казбека и Елборуса, виде се шкриљци који подилазе под кристаласти масив, а чија старост није потпуно објашњена. Сис мисли да у том делу кавкаског ланца види огромну бору, која се пружа на ЈЗ. Јужније пак развијени су, у стрме боре савијени, мезозојски слојеви, међу којима се налазе еоцени и миоцени (сарматски) слојеви.

О грађи западнога краја кавкаског ланца нама је познато врло мало, те ћемо се с тога ограничити само, да покажемо како се ланац на западу непосредно приближава самој обали и с њом иде паралелно. Између Анопе и Новоросиског, где се он завршава, види се на обали ред антиклиналних косих бора, које су састављене од фукондног пешчара, коме је врло тешко одредити старост. У самој Анапи боре су те абрадиране и на њима леже слабо нагнути слојеви.

На таманском полуострву, а тако исто и на крчанском, ти су неогени слојеви сакупљени у више или мање косе боре, које се у опште пружају у северном делу полуострва од И—З, а у јужном пак савијају на ЈЗ. По обалама кубанског лимана и до Темрјука примећује се још и кавкаски правац (ЈИ). Образовање тих бора, слично дагестанским терцијерним борама, завршило се већ после сармата, тако да понтиске наслаге леже хоризонтално, а делимично дискордантно према меотским и сарматским. На западу боре ишчезавају, а на СЗ од Теодосије миоцен представља исти случај као и на осталом Криму, т. ј. лежи дискордантно према борама са моноклиним падом ка северу и северозападу, а у средњем и западном Криму покрива не баш трансгресивно, нумудитске слојеве, Креде и Јуру. Еоцен лежи дискордантно према Креди, а ова опет исто тако на јурским наслагама. У самој Јури већина аутора узимају да постоји дискорданција између јурских лијаских шкриљаца и горњојурских коралских кречњака. Ови факти показују четири важне фазе у образовању Таврских Планина, и то: у средњејурској епоси, у почетку Креде, после кретацејско уздицање и напослетку пред миоценом. Спрат, Фавр, Лагорио, Де-

ваковски и Сис изводе аналогију између Крима и Источног Балкана и у самој ствари, по општем карактеру тектонике и по ређању слојева, Балкан представља велику сличност с Кримом. Разлика је само у томе, што на Балкану не постоји дискорданција између неокома и јуре, као што је на северном Кавказу. На јужној падини Балкана, по Хохштетеру, пролази велика раселина иза које лежи област тоњења. У продужењу раселине наводи се по дну Црнога Мора прилично стрма греда, која граничи дубљу, јужну, котлину црноморског два. Она затим иде до јужног краја Крима до саме обаде. Тај факт показује још већу аналогију између Балкана и Крима.

Вацимо сада поглед на планинске ланце, које смо проматрали. Почевши Кубадагом а завршивши Источним Балканом, ти планински ланци леже у једној линији, представљајући лук, чија је конвексна страна окренута на север. У општим цртама, они су састављени од мезозојских слојева, који су с поља нагнути (СИ, С и СЗ) а изнутра су ограничени облашћу тоњења. На њиховој јужној падини могу се врло често констатовати стрме раселине. Тамо, где они ланци прелазе преко водених басена, који их одвајају, примећувају се у подводном рељефу такве појаве, које указују на непрекидну узајамну везу између тих планинских ланаца. Карактер седиментације слојева дуж целе линије показује, да се уздицање целе планинске системе отпочело у одељеним партијама бар у јурској периоди (Крим), а наставило у почетку (Крим) и на крају креде (Копетдаг). Почетком терцијера завршило се на целом пространству знатно уздицање, а у средње миоценој епоси образују се раседи и, у јужној области, спуштања. Врло су интересни оротектонски процеси у талозима сарматског етажа, а манифестују се на оба краја кавкаског ланца и свуда на његовој јужној падини. На источном пак крају (полуострво Апшерон) рушење седимената продужава се и у току плиоцене епохе.

Планински систем Балкан-Крим-Кавказ-Кубадаг дели целу понто-касписку област на два различна дела. Од ових, северни део одликује се оством знатних поремећаја слојева а састоји се од кретацејских и терцијерних наслага, које се налазе у огромним коритима. Таква се два корита виде н. пр. северно од Таврских Планина. На југу, у Криму и северном Кавказу, кретацејски талози леже на јурским. На северном крају области, коју је, уосталом, доста тешко одредити, у основи кретацејских, а где ових нема — терцијерних, слојева јављају се најразличније наслаге. Тако по Дњестру под кредом виде се сандурски слојеви, на Бугу сар-

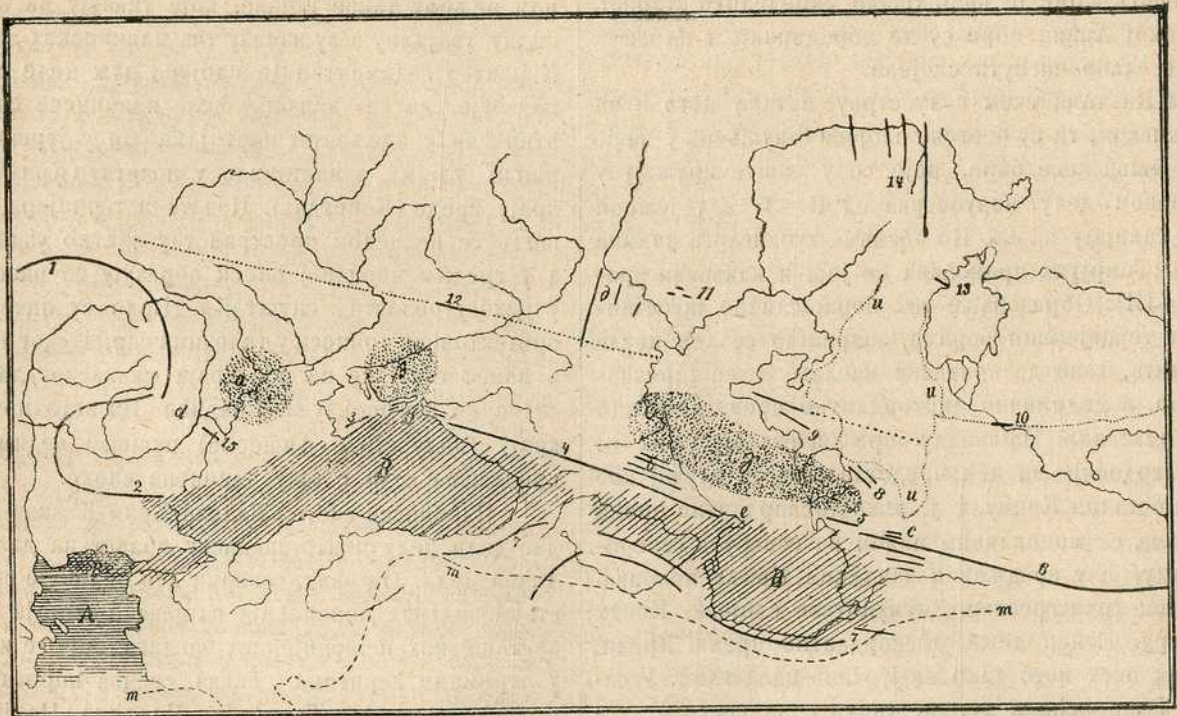
матски слојеви покривају гранит, а у харковској и јекатаринославској губернији бела креда дискордантно лежи на неавијаним слојевима карбониферске, пермске и јурске системе, које улазе у састав донецког ланца. За нас није од важности да тумачимо орогенске процесе и састав северног краја. Далеко је важније показати неке особености у расподели разних неогених хоризоната. Прво што видимо јесте то: да је серија миоцених слојева далеко пунија у подножју кримо-кавказске системе.

Даље, примећавамо да предазни слојеви између сарматских и понтиских (слојеви меотског етажа) зависе, тако рећи, од дубљих делова северног појаса понтокаспског басена, а нарочито од одеског залива (Молдавија, Бесарабија и Херсонска губернија) с једне, и Азовског Мора (Крчко полуострво и северно прибрежје Азовског Мора) с друге стране. Обе области, у којима је развијен меотски етаж, чије су границе, уосталом, још непознате, одељене су једна од друге појасом, у коме нема меотских слојева, где понтиски етаж непосредно покрива сарматски. Сличну област представља и ставропољска губернија, где, по Маничу,

понтиски кречник лежи на вероватно еродираном сарматском. Врло је могућно да ћемо на истоку наћи трећу област меотских наслага, која зависи од треће велике депресије понтокаспског басена, и то на северној страни Каспије. Да то потврдимо не дозвољавају нам наша геолошка проматрања источног краја кавкаског ланца. Па ипак се морамо зауставити на извесној аналогiji, која постоји између наизменичности области развића меотског етажа и наизменичности тектонских појава у главном планинском систему понтокаспског басена. Ми смо баш могли приметити да се области бора миоцених слојева (Дагестанска и у Крчкој узини) интермитирају са областима где су слојеви непоремећени. Интересно је веома, да непоремећене области леже баш према оним појасима где нема меотског етажа. Ми, дакле, можемо разделити цео северни појас понтокаспског басена на ред области, које наизменце представљају аналогiju. Ако та аналогija и није потпуна, то ће се пре објаснити непотпуношћу нашег знања него стварношћу.

Ради објашњења свега до сад реченог може послужити ова таблица:

ТЕКТОНСКЕ ОСОВИНЕ ПОНТО-КАСПСКЕ ОБЛАСТИ.

Објашњење таблице.

1. Карпатски дук. — 2. Балкан. — 3. Тавриске Планине. — 4. Кавкаски Ланац. — 5. Кубадаг. — Вел. Балхан. — 6. Копетдаг. — 7. Иранско-таврискe боре. — 8. Боре Сори-баба и Тујар-кира. — 9. Мангишлачки венац. — 10. Султаниздаг. — 11. Богдо. — 12. Донецки венац. — 13. Боре полуострва Кулаида. — 14. Урал. — 15. Добручке Планине. — а, б, с. Области, где су миоцени слојеви убрачани. — д, е. Крајеви, где су доказани или веома вероватни меотски слојеви. — д. Ергенејске боре. — м. м. Северна граница доње-миоценог мора. — и. и. Устурт. — А. Посттерцијерна област тоњења. — В. Антесармитска област спуштања. —

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

Када се обратимо сада јужном појасу понто-касписког басена, видећемо да тај појас представља низ области тоњења, која се међусобно разликују само интензитетом; такве су области Румелија, дно Црнога Мора, Закавказје и јужни део Каспије. Ја овде нећу улазити у детаљно разматрање грађе тих области, већ ћу се ограничити на то што је речено по том питању при прегледу структуре средњег планинског система понтокасписког басена. Да улазим у детаље не дозвољава ми обим овога чланка, уосталом то је издишно, јер и оно што је досад речено довољно је, па да се увиди разноврсност појединих одељака Каспскога Мора. Из свега горе наведеног излази, да обе котлине Каспског Мора нису истога значаја и да су се образовале на разне начине. У времену кад је северна котлина представљала један дубоки део давнашње геосинклинале, јужна је се тек образовала, благодарећи спуштању знатног дела земљине површине уз припомоћ образовања пукотина. Прва одговара Азовском Мору и СЗ плитком дну Црнога Мора, друга пак јужном дубоком делу његовом. Попречна греда, која одваја обе котлине, јесте само један члан у серији уздизања планина, па као што су и ове тако је и она постала услед бочног притиска.

Доцније ће нам бити јасно зашто су обе котлине постале у развоју, сада ћемо се занимати обитницима Каспскога Мора и видети каква се, том приликом, питања намећу геологу.

Благодарећи испитивањима Ајхвалда, Ковалевског, Дибовског, О. Шнајдера и особито Грима ми данас познајемо фауну Каспског Мора и ако не потпуно а оно веома добро. Мени се чини да неће бити издишно ако изнесем потпун списак свих до данас познатих форама животиња у Каспији.

Protozoa.

Protostrum marinum Gr., *Schulzia pelagica* Gr., *Heliosphaera Heckelii* Gr. — *Acineta tuberosa* Ehr., *Lacrymaria caspia* Gr., *Paramaecium* sp., *Nassulla flava* Clap., *Pleuromema?* sp., *Colpoda pigerrima* Cohr., *Climacostomum longissimum* Gr., *Euplotes charon?* Ehr., *Stylonichia* sp., *Tiutinnus mitra* Gr., *Carchesium* sp. — *Rotalia veneta* M. Sch., *Textillaria caspia* Gr.

Spongiae.

Protoschmidtia flava Gr., *Amorphina caspia* Gr., *Metschnikowia intermedia* Gr., *Metschnikowia tuberculata* Gr.

Vermes.

Plagiostomum caspium Gr., *Polycelis Schulmanni* Gr., *Monhystera bulbosa* Gr., *Eustrongylus tubifex*, *Archaeshdelle Esmontii* Gr., *Clepsine coecum* Gr., *Piscicola littoralis* Tohn., *Nais* sp., *Tubifex deserticola* Gr., *Limnodrilus Bogdanovii* Gr., *Euchytraeus* Gr., *Amphicteus invalida* Grube. *Amph. brevispinis* Grube., *Amph. Kowalewskyi* Gr.

Bryozoa.

Bowubankie densa Farre., *Loguncula repens* Farre.

Mollusca.

Dreissena polymorpha Ber., *Dreissena caspia* Eichw., *Dreiss. rostriformis* Des., *Dreiss. Brardii* Gr. non Br., *Cardium edule* L., *Card. Baeri* Gr., *Card. Barbot-de-Marni* Gr., *Card. caspium* Eichw., *Card. catillus* Eichw., *Card. coloratum* Eichw., *Card. crassum* Eichw., *Card. edontolum* Pall., *Card. laeviusculum* Eichw., *Card. longipes* Gr., *Card. plicatum* Eichw.¹⁾, *Card. pseudocatillus* Gr.²⁾, *Card. pyramidatum* Gr., *Card. trigonoides* Pall., *Card. vitreum* Eichw., *Neritina lithurata* Eichw., *Nerit. Schultrii* Gr., *Micromelania spica* Eichw., *Microm. dimidiata* Eichw., *Microm. elegantula* Dyb., *Microm. turricula* Dyb., *Microm. Grimmi* Dyb., *Microm. caspia* Eichw., *Caspia Baeri* Dyb., *Casp. Ulskii* Dyb., *Casp. Gmelini* Dyb., *Casp. Pallasii* Dyb., *Casp. Kowalewskii*, *Casp. Orthii* Dyb. (= *Rissoa civeta* Abich?), *Casp. Grimmi* Dyb., *Clessinia variabilis* Eichw., *Cless. triton* Eichw., *Cless. Martensii* Dyb., *Nematurella conus* Eichw., *Nemat. Eichwaldii* Kryn., *Nemat. Sieversii* Cless., *Hydrobia pusilla* Eichw., *Hydrobia Grimmi* Cless., *Zagrabica Brusiniana* Dyb., *Lithoglyphus caspius* Kryn., *Planorbis Eichwaldii* Gr.

Crustacea.

Esteria nov. sp., *Cythere* 3 sp., *Bythotrephes socialis* Gr., *Calanipeda aquae dulcis* Krietz., *Cleta caspia* Cz., *Ichthyophorba aberrans* Cz., *Corophium longicorne* Fabr., *Orchestia littorea* Mont., *Pontoporeia microphtalma* Gr., *Gammarus cororufus* Gr., *Gamm. crassus* Gr., *Gamm. Gregorkowii* Gr., *Gamm. paucillus* Gr., *Gamm. portentosus* Gr., *Gamm. thau-mops* Gr., *Gamarocanthus caspius* Gr., *Amathinella cristata* Gr., *Boeckia hystix* Gr., *Boeck. nasuta* Gr., *Boeck. spinosa* Gr., *Iphigenia abyssorum* Gr., *Niphargus caspius* Gr., *Onesimus caspius* Gr., *Ones. pomposus* Gr., *Ones. platyuros* Gr., *Pandora coeca*

¹⁾ Fauna caspiocaucasia non Lethaea rossica.

²⁾ Non Abich.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

Gr., *Glyptonotus entomon* L., *Cumacea* var sp., *Limnomyxis Brandti* Cz., *Mesomyxis Kowalewskyi* Cz., *Mesom. intermedia* Cz., *Mesom. aberans* Cz., (*Mysis Kessleri* Gr.), (*Mysis oculata* Fabv. var.), *Meso relicta* Losén., (*Mysis Sdekaueri* Gr.), *Paramysis armata* Cz., *Param. Baeri* Cz., *Param. Ullskeyi* Cy., *Astacus leptodactylus* Esch., *Ast. pachypus* Kathne., *Thelphusa intermedia* Cz.

P i s c e s.

Gobius Kessleri Günth., *Gob. semipellucidus* Kessl., *Gob. nigronotus* Kessl., *Gob. nasalis* de Fil., *Gob. macropthalmus* Kessl., *Gob. longicaudatus* Kessl., *Gob. Goebelii* Kessl., *Gob. euryostomus* Kessl., *Gob. caspius* Eichw., *Gob. Bogdanowii* Kessl., *Gob. bathybius* Kessl., *Gob. bleunisides* Kessl., *Gob. marmoratus* Pall., *Gob. melanostomus* Pall., *Gob. fluviatilis* Pall., *Benthophilus spinosus* Kessl., *Benth. leptorhynchus* Kessl., *Benth. leptocephalus* Kessl., *Benth. macrocephalus* Pall., *Benth. Grimmi* Kessl., *Benth. granulatus* Kessl., *ctenolepiatus* Kessl., *Benth. Baeri* Kessl., *Gobiosoma caspium* Kessl., *Cobitis caspia* Eichw., *Clupeonella Grimmi* Kessl., *Capoeta fundulus* Pallas., *Barbus brachycephalus* Kessl., *Barbus bulatmai* Gm., *Salmo caspius* Kessl., *Petromyzon Wagneri* Kessl. — *Aspius erythrostomus* Kessl., *Aspius rapax* Leske. — *Lucioperca marina* Cus., *Luciop. volgensis* Pall., *Luciop. vandra* Cus., *Atherina pontica* Eichw., *Leuciscus Frisii* Nordm., *Abramis hallerus* L., *Abram. persa* Gm., *Abram. vopa* Pall., *Abram. brama* L., *Clupea pontica* Eichw., *Clup. caspia* Eichw., *Club. delicatula* Nordm., *Syngnatus bucculentus* Kathn., *Acipenser ruthenus* L., *Acipenser huso* L., *Acipenser Güldenstaetii* L., *Acipenser stellatus* Pall., *Acipenser schipe* Lov., *Blicca björkna* L. — *Gasterosteus platygaster* Kessl., *Silurus glanis* L., *Alburnus chalcoides* Güld., *Pelecus cultratus* L., *Perca fluviatilis* L., *Cyprium caspio* L., *Leuciscus rutilus* L., *Esox lucius* L. — 187. *Luciotrutta leucichtys* Güld.

Овај нам списак показује да је у каспиској фауни најјаче изражена фауна слане воде, а у њој су измешане слатководне форме са чисто морским, сем тога има и облика који живе у сланој и у слаткој води.

Са зоо-географског гледишта становнике Касписког Мора могли бисмо поделити на ове групе:

А) Облици специјално Касписког Мора и његових река.

В) Облици који се налазе ван Каспије и река што утичу у њу. Последњи би се могли поделити:

1) На облике јако распрострањене:

α) у мору, као н. пр.: *Rotalia veneta* Sd., *Bowubankia densa* Farge, *Cardium edule* L., *Orchestia littorea* Mont., *Corophium longicorne* Fabr., *Glyptonotus entomon* L., *Mysis relicta* Lov.

β) у рекама и слатким водама: *Dreissena polymorpha*, *Silurus glanis*, *Esox lucius* и многе друге рибе.

2) Форме са ограниченим распрострањењем. Овде долазе:

γ) облици, који се налазе сем Касписког Мора само у Црном Мору, а особито у његовим лиманима, н. пр. разни *Cardium*-и и многе рибе (особито *Acipenser*).

δ) облици познати само у Касписком и Аралском мору: *Cardium vitreum* Eichw.

ε) форме ван Каспије нађене у рекама што утичу у Северни Ледени Океан: *Luciotrutta leucichtys* Güld.

ζ) Облици што се налазе у рекама Балтичког Мора: *Acipenser ruthenus*.

Овакав састав касписке фауне не може се потпуно протумачити данашњим стањем ствари. И ако је на пр., могућно објаснити порекло већег дела групе β сељењем становника из река што утичу у Каспију, и обрнуто, присуство *Luciotrutta leucichtys* у северним рекама, а *Acipenser ruthenus* у рекама балтичког басена, као резултат сељења из река касписког басена у друге, то опет с друге стране требало би претпоставити за групе α, γ и δ да су, у недавној епоси, стајали у непосредној вези Каспија, Понтус и Арома, и према томе је Касписко Море било посредно у вези са океаном. С друге стране, и ако је знатан број аутохтоних форама (А) и могућно сматрати као резултат диференцирања нових, речних досељеника и форама, које су се могле сељакати из Понта у Каспију и обрнуто, за времена кад су били у вези, при свем том остаје знатан проценат таквих специја, чије блиске сроднике не находимо ми ни у рекама што се у та мора уливају нити пак у суседним морима. Такве су н. пр. све касписке *Dreissenae*, са изузетком *Dr. polymorpha* P., специје родова *Micromelania*, *Caspia*, *Zagrabica Brusiniana*, многа касписка *Amphipoda*, *Clupeonella Grimmi*.

Њихову екзистенцију у Каспији може нам протумачити тек историја постанка Каспије, на основу терцијерних басена, који су некада заузимали околне пределе. Разгледаћемо како изгледа та историја, на основу савремених геодолжких испитивања.

Ако бацимо поглед на области које сада заузима касписка низина а у горњо-кретацејској епоси, то ћемо их видети покривене водама, које састављају део огромног и дубоког океана, који је плавио целу јужну Русију, са изузетком јужно-руских гранитских складава и острва, где је садашњи Крим и Кавказ. Наслаге горње креде, на местима која су даље удаљена од обала ових острва, носе у себи карактер дубокоморских слојева и, према испитивањима Синцова по доњој Волги, Гурова у Харкови и мојим на Мангишлаку, распоређени су тако, да се може мислити: да је горње кретацејско море, спочетка доста плитко, почело се дизати, па, при крају епохе, понова отпочело пличати. У почетку терцијера то је пличање достигло толики степен, да су многи делови, што су раније били под водом, изашли на суво и подлегли утицају атмосферилја. Последнице такве ерозије могу се посматрати на Криму. У средини еоцене епохе море понова заузима готово пређашње размере и стоји у вези како са Атланским тако и са Леденим и Индиским Океаном.

Недовољно познавање наших доњотерцијерних слојева не допушта нам да се детаљно упуштамо у разматрање: како се распростирало еоцено море и каква му је судбина била. Уосталом то и нема битног значаја за наш циљ. Довољно ће нам бити да приметимо, да је море у олигоцену епоси покривало велику област данашње аралокасписке депресије. Велика сличност у фауни олигоцене западне обале Арала и Ахалциског басена указује на непрекидност воде и одсуство, каквих му драго, већих преграда између обојих, јако удаљених тачака развића олигоцене. Међутим на целом пространству између та два басена или се никако не налази олигоцен или се налазе сумњиви знаци овога. Према томе може се тек само помишљати на тачне размере и контуре олигоценог мора у области арало-касписке депресије. Још је мање јасно стање на крају олигоцене и у почетку миоцене епохе. Нема никаквих позитивних доказа, да је се тада арало-касписка депресија находила под огледалом морским. Па да и то стоји, веза се, која је пређе ексистовала, прекида. Задуд ћемо тражити на истоку, северу и западу доњомиоценске слојеве; на југу пак, у Персији, слојеви првог медитеранског етажа јако су развијени. Остаје, ипак, недоказано да ли није море с југа продрло у арало-касписку депресију. У осталом веома је могућно, да се олигоценоморе, ако се смемо тако изразити, сажело у незнатни водени басен, који је, може бити, стајао у ограниченој вези са доњомиоценским морем, које се на југу пружало. Све су то

пак хипотезе, дуго ће још требати времена, рада и средстава да се јасно протумаче прилике у којима се тада налазила арало-касписка депресија.

Средњомиоцене епоха може се назвати почетком издвајања арало-касписке депресије. Ако је досад њена историја тесно везана за историју мора, што покриваху велике области Европе и Азије — одсад постаје независна од њих. Депресија се сама све више и више издваја, и у току целог неогеног периода остаје већим делом изолована од океана, бивајућу с њим у вези тек по каткад и то на кратко време. Уосталом, покушај да се изнесе у свима детаљима историја Каспије за време неогена наилази на многе тешкоће, те се с тога и ми морамо одрећи правилног решења многих питања те историје. Сматрајући да неће бити излишно изнети историју, каква се бар представља моме уображењу, ја се наддам да ћу на тај начин обратити пажњу на читав ред интересних питања, која треба решавати.

Испитивања у последњим годинама поуздано су показала да је медитеранско море средњег миоцена, испуњавајући аустро-угарски басен, улазило не само у Галицију, Пољску, Волхинију и Бесарабију, већ и у доњо-дунавску равницу, а отуда дугачким и уским рукавом протезало се дуж северне падине кримских и кавкаских планина и достигло до арало-касписке депресије.¹⁾ Да ли је овде оно од једном заузело знатно пространство, да ли је покривало крајеве који су раније били континенти или водени басени и на који начин — све су то питања која траже одговора. У сваком случају важан је тај факт, да је у средњомиоцењу епоси област Каспије и Понта дошла у везу с океаном. Физичко-географски услови кримо-кавказског рукава нису били потпуно повољни да се одједном у исти прими сва западна медитеранска фауна. Вода његова изгледа да је била више слатка, и та околност учинила је, да се овде населило мало специја, и то поглавито оне које су мало подложне променама услед разлике у садржају соли. Уосталом, све се специје кримо-кавказског рукава не могу рачунати као досељеници са запада. Међу њима има читава серија врста, које се не налазе у осталој Европи. Специје те не могу се упоредити са данас познатим, а ја се наддам да ћу их ускоро моћи довољно описати. И ако је за један део истих могућно поставити генетичку везу са западно-европским, а њихову појаву протумачити променом последњих специја, ипак други део остаје

¹⁾ Врло је могућно да кречњаци Диоце (Богдановић) и слојеви Акташа у Чимкенту (Романовски) припадају другом медитеранском етажу.

у тами. За објашњење тога не могу навести никакве тачне доказе, сем неколико хипотетичних размишљања. Онда, када је се на југу европске Русије, крајем олигоцене и почетком миоцена, море потпуно повукло, у области Арала и Каспије оно се могло сачувати у знатно изолованом, премда мало сланом, басену. У њему су се могли сачувати остаци олигоцене фауне, давши почетак новој фауни, која се привикла на ослађену воду и зато је брзо прешла у кримо-кавказски рукав и измешала се тамо са западним досељеницима, када су средњемiocене воде, пружајући се уским појасом у подини кримских и кавкаских планина, достигле у арало-касписку депресију.

Фауна кримо-кавказских медитеранских слојева, по општем хабитусу, јако личи на сарматску фауну; заједничких специја истина нема, али има много сродних са сарматским. То нас наводи на мисао, да је знатан део основних форама сарматског етажа, које нису прешле у њ из западно-европског средњег миоцена, развио се из некојих врста, које су већ раније ексистовале у кримо-кавказском морском рукаву и продужењу његовом у области Каспије.

Средње-миоцени слојеви Крима и Кавказа завршују се особитим слојевима, слојевима са *Spaniodon*-ом, које сам доказао и са оне стране Каспије. Јако сиромашна фауна и особитост њена показују, да су у кримо-кавказском рукаву, крајем средњег миоцена, погодбе за живот постале тако неугодне, да је већина од њих изумрла или, може бити, удала се у непознате нам делове басена, а некоје до данас ретке форме достигле су огромно развиће.

Према томе може се узети, да је крајем средњег миоцена, а вероватно и већ раније, море доста ушло у област Понта и Каспије, али такво пространство, као у горњем миоцену или сармату, није никад постигло у неогеном периоду ни раније ни доцније. Сарматско море, као што нам је познато, заузимао је средњо-дунавску и доњо-дунавску низију, простирући се преко целе јужне Русије ка туранском басену, заплускујући на југу подножје кримских и кавкаских планина и планина копетдашке системе, идући на север дубоким заливом дуж северне подине Карпата. На југу оно је се, с једне стране, спуштало, мало познатим путевима, у област Мраморног Мора, а с друге опет јужно од кавкаског ланца и достигало на југ до Елбурса. Комуникација, која је дотле на западу постојала, прекинула се и широки континентални појас дедео је Сарматско Море од области Средоземног. Под питањем је, да ли је гдегод постојао

какав канад, који би држао везу између океана и Сарматског Мора. То је море било насељено особеном фауном, коју, по мом мишљењу, састављају елементи три врсте:

- 1) остаци западно-европске средоземне фауне,
- 2) остаци кримо-кавказске средоземне фауне и
- 3) форме које су се генетски развиле из једних и других.¹⁾

Развиће облика последње врсте могућно је објаснити како издвајањем Сарматског Мора, а ова прилика, као што знамо, увек помаже развиће нових врста, тако и тим, да су првобитни, малога броја, становници Сарматског Мора могли у њему наћи разнолике услове за ексистенцију, па су се почели јако диференцирати. Нови облици и специје, прилагодивши се приликама које су биле различите од оних у којима су живеле основне врсте, могле су мирно живети, не срастајући се са старим конкурентима у новој области. Тиме се може објаснити, између осталог, и то, што се фауна дубоководних слојева сарматског етажа састоји просто од разноврсних прибрежних специја или форама, које су се из последњих и развиле под утицајем особитог живота у дубини.

Уосталом, трајање Сарматског Мора није било довољно за развиће нових родова. Оно је се ускоро почело издвајати и распадати на одељке, још више ослађене басене, у чије талоге ваља рачунати неке слановодне слојеве Бесарабије, северног дела таврискe губерније и крчког полуострва, за које сам ја предложио назив *меотских* слојева. О распрострањењу ових слојева не знамо богзна колико, али ван сумње је, да су заузимали много мање места од Сарматског Мора. У области Каспије није познато ништа слично томе.

У меотским басенима сарматска фауна постепено ишчезава и меша се са становницима на ушћу река. Из ових и других остатака формира се низ облика, који су се показали подобни да ексистују и под таквим приликама, какве су владале у области Понта почетком плиоцене епохе. Овде се, од доњо-дунавске равнице на западу па до мањичке на истоку, образује ред подсулатководних басена, чији талози образују такозвани *понтски етаж*.

У самој ствари мекушци понтских слојева припадају истим типовима као и касписки. Овде има много *Dreissena*, *Cardium*-а, који се удаљују од типа, *Micromelania*, *Hydrobia*, *Neritina*, *Zagra-*

¹⁾ Примери форама прве врсте: *Murx sublavatus*, *Bulla Lajonkaierana* etc. Примери облика друге врсте: *Ervillia podolica*, *Modiola marginata* etc. Примери облика треће врсте: *Cardium papyraceum*, *Trochus Blainvillei* etc.

bica, *Lithoglyphus* и т. д. Неке од специја понтиских молусака задржале су се и до сад у Каспији, као *Dreissena rostriformis* и *Micromelania caspia* Eichw. Друге су опет тако близу каспским специјама, да их морамо сматрати за њихове прародитеље (*Dreissena angusta* — *Dreissena polymorpha*, *Dr. termissima* — *Dr. caspia*). Премда се међу понтиским кардидама не може данас установити потпуна генетска веза, то ипак прве представљају све морфолошке особености последњих и, без сумње, постале су од истих. Међу рибама, до данас још недовољно проученим, такође се примећувају неки за касписку област карактерни типови. Тако Вилдхам је доказао у понтиском кречњаку код Одесе врсту *Silurus*, блиску са *Sil. glanis*, неколико *Acipenser*-а, међу овима један блиски са *Ac. huso*, даље *Cyprinus Frisii*, *Pecceus* и *Cobitis*. Исто су тако интересни паласци у Камибуруну: *Astacus*, близак *Astacus leptodactylus* (Нордман) и обртњи *Phoca*. Када се упореди фауна понтиског етажа са ранијим фаунама пада у очи велика следственост. Тако понтиске кардиде показују блиски генетски однос према сарматским (*C. planum* Desh. — *C. Dönginkii* Sin., *C. Steindachneri* Brus. — *C. Fittoni*, *C. carinatum* Desh. — *C. Fischerianum* Döng.), а специје *Micromelania* и *Neritina* карактерне су за меотски етаж. Према томе у фауни понтиског етажа можемо видети смешу преображених остатака сарматске фауне са делимично измењеним а делимично заосталим без промене досељеницима, а укупно узев она представља клицу савремене касписке фауне.

Ако би, ипак, покушали да објаснимо како се је и где променила понтишка фауна у касписку, то би данас морали напустити тај посао. У самој области Каспије нису поуздано нађени прави понтиски слојеви. Исто тако нису нађени плиоцени слојеви каспискога типа ни на северној страни Кавказа источно од Манича, ни на Мангишлаку и Устурту. У туранском басену у плиоцен се убрајају знатне пласе конгломерата, пешчара и лапораца. На жалост, готово у свима њима до данас нису нађени органски остаци.

На прибрежју јужног дела Каспије, на Апшеронском полуострву и источније у низији, јужно од Великог Балхана, развијени су слојеви са *Cardium* и *Dreissena* несумњиво из плиоценог доба. Палеонтолошки и стратиграфски односи тих слојева још су врло мало познати, и не може се одредити, да ли на пр. бавсински слојеви с *Cardium* (*Monodacna*) *intermedium* Eichw. одговарају понтиском етажу плиоцена или вишем хоризонту његовом. Исто је тако нејасно, да ли је тај јужно-касписки

плиоцени басен стајао у вези са северним понтиским. Врло је могућно, да ће нам детаљна геолошка и палеонтолошка испитивања неогених слојева у долини Кура и између Балхана и Атерка показати, како се овде смењивала једна фауна касписког карактера са другом, почевши од понтиске до савремене касписке. У сваком случају таква преграда није превазила северно од линије Копетдаг — Тавриске Планине. На целом пространству где је био развијен понтиски етаж, јављају се већим делом слатководни талози (левантски етаж Румуније, првена глина на Криму) а само на два места примећувају се неки облици доиста понтиски.

Недавно је Кобалческу описао из палудинских (средње-плиоцених) слојева у Румунији много, већим делом нових, *Cardium*-а, који су тамо нађени заједно са чисто слатководном фауном. Уосталом, све те специје немају никакве везе са каспским кардидама и припадају изумрлом подроду *Prosodaena* Pourk. (*Psilodon* Cob.). Друга је фауна куљаничких пескова, коју је нашао И. Синцов; по броју изумрлих облика припада највишим хоризонтима плиоцена. У њој су, сем великог броја рецентних специја слатководних молусака, нађене и изумрле *Vivipara subconana* Sin., *Neritina semiplicata* Sandb., и три врсте *Cardium*-а. Један од последњих припада, слично румунским, подроду *Prosodaena* (*C. macrodon* Sinz. non Desh.), друга два стоје ближе понтиским него каспским специјама (*C. vulgare* Sinz. и *C. subriegeli* Sinz.). Дакле, никако се не могу специје кардиде, што се налазе северно од Црнога Мора, сматрати за прародитеље кавкасских облика, већ у њима треба гледати потомке понтиске фауне.

Судбина јужног, сада дубоког, дела Црнога Мора непозната нам је за време плиоцене епохе. Сис приписује образовање дубоког басена Црног Мора, слично другим басенима истог рода, спуштању великог дела земљине коре (*Beckensenkung* Richth.) и узима да се то десило у почетку посттерцијерне епохе (*Antlitz d. Erde* II. p. 447). И ако се можемо сложити у томе, да се спуштање два Црног Мора извршило у недавном времену, то се ипак не може одрицати, да је то спуштање почело много пре свршетка терцијерног периода. У крајњем случају сарматски слојеви код Варне, прибрежја Пропонтида и додне Рјона показују, да је море већ за време сармата ушло у област јужног Понта. Невероватно је пак да је овде доцније експривао, више мање дубок, полуслатководни или слатководни басен.

У горњим редовима ја сам се трудио да покажем: како је касписка депресија у постсармат-

ском добу остала изолована од области Црнога Мора и да је, вероватно, у њеном јужном делу ексистовао водени басен, који је, може бити, стајао у вези са Туркестаном и да се у истом том басену могла развијати сувремена касписка фауна. Исто тако знамо да је басен Црног Мора био одвојен од Средоземног од сарматске епохе до краја терцијера. Почетак посттерцијерне епохе не карактерише се само догађајима, који су довели у везу црноморски басен са океаном, већ и комуникацијом океана са касписким. Егејско копно, које је досад градило препону између медитеранског и црноморског басена, тоне под огледало првога. Ниво воде, како у Средоземном тако и у Црном и Каспском Мору, према данашњем нивоу, био је много виши, што показују и посттерцијерни слојеви, који се налазе мање или више удаљени од обаде.

Ја сматрам за излишно описивати распрострањење Каспског Мора и везу његову са Аралом, упућујући читаоца на дела аутора, који су се специјално о томе бавили, а ја ћу се само задржати на питању о прелазу неколиких морских облика у Каспију и обратно неколико каспских форма у лимане река, које су утицале са севера у Црно и Азовско Море. Протумачити себи та факта могућно је само тиме што су Каспско и Црно Море стајали у међусобној вези. Даље је потребно, да су, у моменту сједињавања, воде северног дела Црнога Мора и Азовског Мора биле мање слане, иначе не може се објаснити појављивање разних форма кардида у одвојеним лиманима северног прибрежја Каспије.

Могућно је замислити појаве које су се дешавале у области Понта и Каспије и овако: воде каспског Мора уздижу се високо над сувременим огледалом још пре комуникације црноморског басена са средоземним, и улазе мантичком узином у област Азовског Мора, носећи собом касписку фауну, чији се фосилни остаци виђају како у јужној Бесарабији тако и на крчком полуострву. После тога слане воде Средоземног Мора улазе Мраморним Морем у Црно Море и касписку фауну потискују у лимане, у то пак време неке издржљивије форме средоземне фауне прелазе мантичком узином у арало-касписки басен (*Cardium edule*, многе рибе и т. д.). После тога вода онада, испочетка одвајајући Црно Море од Арало-каспског, а мало доцније последње се распада у оделите басене.

Могућно је уосталом да су како касписке тако и медитеранске воде једновремено ушле у црноморски басен, али да средоземна фауна није могла ући ни у Азовско Море ни у СЗ крај Црнога Мора, благодарећи јаком ослађењу њихових вода, а ово

је припомогло распрострањењу каспских организама, као што ни данас не могу, н. пр., да заузму црноморски мекушци северни крај Азовског Мора, а они су у то време цветали у јужном делу његовом.

Остаје ми још да поменем геолошки значај такзованих северних организама, који се налазе у Каспији. Присуство ових често је служило као доказ хипотези: о вези Каспије са Леденим Океаном и то у недавном времену. Пре свега приметити да је број тачно доказаних форма у Каспији незнатан, да су неке од њих могле доћи рекама (*Glyptonotus entomon*, *Luciotrutta leucichtys*) и да се, напослетку, неке северне форме јављају и у Црном Мору. То што се оне налазе како овде тако и у Каспији, по мом мишљењу, не чини ни какве тешкоће објашњењу. Оне су могле доћи не само каналом, који је спајао Каспију с Леденим Океаном, већ и околним путем, преко Средоземног Мора. Ми знамо да су се морске воде северне хемисфере почеле јако хладити крајем плиоцене епохе и хладна фауна северних вода селила се на југ. Максимум хлађења пада на ледени период, када су се северни молусци искоурили већ у Средоземном Мору. С њима заједно ушли су, без сумње, и други северни организми, од којих су неки зашли и у Црно и Каспско Море. Што пак ни у Црном Мору ни у његовим посттерцијерним талозима нема северних молусака може се објаснити прво, споријим распрострањем молусака од осталих редова организама, а друго и тиме што је северним молусцима тинило сметњу мање слано Црно Море. Када је у Средоземном Мору наступио бољи климат, северни су организми произумирали у њему, са изузетком неколико места (Кварнеро), где су они (н. пр. *Nephrops norvegicus*), благодарећи месним приликама, нашли повољне услове за екзистенцију. Слично томе и хладнији климат црноморских и каспских вода дао је могућности да се задрже у њима северне форме, у колико су то дозвољавале друге прилике.

На основу горе изложених факата види се, да прво издвајање Каспског Мора пада у средњи миоцен. У то време екзистује на северу од данашње кримо-кавказке планинске системе, која је већ и тада била знатни планински венац, уски морски басен, као прва фаза развића северног појаса понто-касписке области. Кримо-кавказка планинска греда пролази северним крајем доста широког копна, које се простирало на југ од Мале Азије и Персије. Тај морски рукав, испочетка дубок, поступно плича, једно због нагомилавања седимената, а делимично због негативног кретања нивоа, с тога се и његова фауна, од чисто морске, претвара у полумор-

ску, сличну са сарматском. Крајем средњо-миоцене епохе то исушивање достиже свој максимум, што се види на особитим, спанидонским талозима и грдним складовима гипса на Ј и И од Карабугаза. Али у горњем миоцену море на северу од кривокавказке планинске системе постаје дубље и шпри своје обале далеко на све стране. У то време јужно од кривокавказке планинске системе настаје знатно спуштање и Сарматско Море добија могућност да уђе у област јужног Понта и јужне Каспије. Фауна Сарматског Мора, која се, вероватно, развила из фауне таквих вода чије је место оно заузело, садржи у то време већ прве елементе касписке фауне (врсте *Cardium*-а). Грандпозит тектонски процеси на Кавказу и у закавказском крају издижу знатне површине сарматских наслага изнад нивоа, делимично у виду обласних бора (Крчко Полуострво, Дагестан, Закавказје, Днорци) и изазивају распадање Сарматског Мора на одељене, затворене басене и прекидају до краја терцијерног периода сваку везу касписке депресије са океаном. Број, облици и узајамни одношаји тих постсарматских или меотских басена још је непознат. Један је пронађен у Одеском Заливу а други у Азовском Мору. Врло је вероватно да има таквих басена у области Каспије и у јужној половини Понта. У фауни меотских басена налазе се још неки елементи касписке фауне (*Dreissena*, *Neritina*, *Micromelania*). У почетку плiocене епохе меотски се басени шире, заузимају дефинитиван положај и замењују слановодним понтиским басенима, који ступају у везу са сличним језерима јужне Европе. У њима се развија фауна која већ представља главне црте касписке фауне. Како се понтиска фауна преродила у касписку не можемо детаљно пратити. Могућно је, да је се та метаморфоза свршила у области саме Каспије. Крајем терцијера ниво Каспије, по свој прилици као и Црнога Мора, био је нижи од данашњег. Када је у посттерцијерној периоди наступило одећавање Русије, ниво се обојих басена, услед већег прилива воде него што је испаравање било, јако уздигао, Каспија шири своје обале на исток и север а Маничем везује се са Азовским Морем. Касписка фауна прелази у област Понта. Нешто доцније завршава се и продирање воде Средоземног Мора кроз Босфор, и морска фауна, сузбијајући морске организме у лимане и друге мало слане делове Понта, шаље неколике представнике своје, мантичком узином, у Каспију. Са приближавањем данашњој епоси примећујемо обрнуто кретање нивоа: Касписко Море одваја се најпре од Црног а доцније и од Аралског.

И тако дакле, северна половина Каспије обра-

зовада се још у средњем, а јужна у горњем миоцену. Први карактерни елементи касписке фауне појављивали су се још у сарматској епоси, а као главни и најважнији моменат у њеном развићу ваља рачунати понтиску етапу. По данашњем свом саставу касписка фауна представља смешу старих аутохтона, које је она наследила од басена понтског и доцнијег доба, са досељеницима из река што у Каспију утичу (где долази и један део северних организама) и из Црног Мора, и најзад нових аутохтона т. ј. таквих облика, који су се развили из прва два елемента после завршног издвајања Каспије.

С руског превео
П. С. Павловић.

ПОРОДИЦА КОД ПРВОБИТНОГ ДРУШТВА

ОД
В. СОКОЉСКОГ
С РУСКОГ
М. ВУКИЋЕВИЋ

III. ПОРОДИЦА У КЕЛТА.

Код писаца класичких старина налазимо само неколико одломака, који се тичу брачних односа код старих Келта. Нисмо намерни да на основу ово неколико података стварамо какву теорију, но ћемо само да напоменемо да се код разних келтских племена, за време римског породица јавља у разним облицима, за тим, да се код оних племена, која су била у ближем додиру с римским и грчким светом, налазила породична организација, која је личила на патријархалну породицу, а у племена, која су била удаљенија од центара римско-јелинске културе, сачувао се старији облик породице. Тако о Галаћанима Гај прича, да су имали породицу где је очинска власт била слична римској *patria potestas*. Исто то вели за Гале Цезар¹⁾. Друкче уређене породице, како прича исти Цезар било је код британских Келта. Ево како је то уређење описао сам Цезар у својим коментарима *De bello Gallico* (V, 14): *Uxores habent, deni duodenique inter se communes, et maxime fratres cum fratribus; sed, si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quæque deducta est*. Из овога се види, да је код старих Британаца владала полиандрија, а при том била су им позната оба облика полиандрије како онај породични, тако и онај облик полиандриског брака, где

¹⁾ *De bello Gallico*, VI, 19.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

мужеви заједничке жене нису везани сродничким везама. У осталом потребно је напоменути: да сагласно причању Цезара, породична подиандрија истисла је старији облик. Деца су припадала у таквом браку ономе мушкарцу, који је први ступио у полне односе са њихном мајком¹⁾. Исто тако и Страбон тврди, да полни односи код старих Ирландеза нису били одређени, да је крвно мешање код њих била обична ствар²⁾.

Као много бољи и вернији извори за испитивање старе породичне организације код Келта, могу послужити споменници старе Ирске и Велса. Овим се изворима ми и обраћамо. Стари ирски споменници постали су приступачни ученом јевропском свету тек помоћу превода, који су предузети иницијативом и поруком енглеске државе. До сада је издано четири тома³⁾, од којих прва три тома садрже оба главна споменика старог ирског права, велику књигу старог закона, тако звану *Senchus Mor*, и књигу „*Aicill*“⁴⁾; а четврти је том састављен из разних ситних трактата о праву. Време, када пониклоше ови правни зборници тешко је тачно одредити. Један од бољих зналаца келтских старина, D'Arbois de Jubainville, претпоставља да су правничке норме, које се налазе у великој књизи старог закона, постале приближно у првом веку наше ере, а сам зборник састављен је у петом веку по Хр.⁵⁾. А што се тиче књиге *Aicill*, по мишљењу Валрожа⁶⁾ састављена је између III и VII века по Хр. У сваком случају најстарији делови ових споменика садрже право Ирске до Хришћанства. Великим законима служили смо се такође по преводу од 1841. год. иницијативом енглеске државе.⁷⁾ Закони ови деле се на законе северног Велса или Венедотије, законе југозападног Велса или Диметије и законе југоисточног Велса или Гвента. Осим тога, постоји још више разних трактата велског права, којима је тешко одредити место у Велсу, где су имали своју примену. Они су покупљени у другом тому државног издања под општим именом „*Welsh Laws*“. Исто тако има и

¹⁾ Ово казивање Цезарево измакло се из вида испитивачима, исто онако, као што су се испитивачима словенских старина измакла причања Козме Прашкога. Како тамо тако и овде, ово је потврђено фактима, добивеним изучавањем живота савремених дивљака.

²⁾ Wake, — *Evolution of morality I*, p. 399.

³⁾ *Ancient Laws of Ireland*, vol. I., 1863, vol. II, 1869, vol. III, 1873, vol. IV 1879.

⁴⁾ *Aicill* назива се место где је постао основ поменику књиге.

⁵⁾ D'Arbois de Jubainville, *Etudes sur le Senchus Mor y Nouvelle Revue historique de droit français et étranger*, 1880.

⁶⁾ Valroger, *Les Keltas*, p. 49—498.

⁷⁾ *Ancient Laws and Institutes of Wales*, 2 vol. 1841.

старих превода велских закона на латински језик. Манускрипти кодекса Диметије и Гвента већином су из XIII и XIV в., а манускрипти кодекса Венедотије нешто су старији. Право, које се налази у овим зборницима, постало је без сумње много раније и сачувало је трагове најстаријега келтскога правног уређења.

Пошто смо показали изворе нашега испитивања, да пређемо на саму ствар.

Породична организација оснива се у главном на организацији односа међу половима, па је зато пре свега потребно одредити основе ове организације.

Брачна веза код Келта јавља се као установа не са свим стална, која се не одликује много у правном погледу од небрачног полног живота. Ово се нарочито може добро испитати у уређењима старог ирског права. Велика књига старог *Senchus Mor* (*Ancient L. of Ireland*, v. I. p. 41), вели да до постанка ових правних основица, које су у њој, право друштвених савеза (*social connexion* енглеског превода), где долазе и одредбе правне о односу мушкиња према женскињу, нису биле уређене нити организоване, из чега излази да друштвени савези нису имали правилног уређења. И тако се коментатори и творци поменутог зборника права још опомињу да су у дубокој старости брачни односи још мање били уређени, него за њихово време, а међу тим, као што ћемо сад видети, брак и у овој књизи старог закона јавља се као установа, која још нема одређеног облика. Јер на другом месту поменутог зборника читамо ово питање: Колико се веза за прокреацију (рађање — произвођење) деце сматрају, као везе истог степена? Одговор. Десет. Свеза подједнаког пмућства; женска на издржавању код мушкарца, мушкарац на издржавању код женске са обвезом да ради за њу; женска узета по уговору, мушкарац, који посеђује женску без обвезе рада, без уговора, без добивеног имања, без брачних дарова између сродника, названи „*tinol*“, веза с отетом девојком; веза војника, који путује; веза брачна обманом; наследна веза; веза ради подсмеха. (*Anc. L. of Ireland*, v. II page 357).

Већ и из површног знања ових мање више нејасних места, може се видети да су овде стављени најразноврснији облици живљења мушкиња са женскињем, од којих се једни јављају као сталније везе него други, који су више случајног карактера и нестадни, и који се ни у ком случају не могу назвати браком у оном смислу, у коме се употребљава овај израз. Али ово постаје још јасније при марљивом изучавању коментара, које

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

су учинили брегони¹⁾ на оном месту Велике књиге старог закона, које нас баш интересује, и где се излаже суштина свакога од поменутих облика живљења мушкиња са женскињем. А свезом подједнаког имућства назива се веза између мушкиња и женскиња, који имају један исти положај, т.ј. једнака количина земље, селско-домаћих алата и домаћих ствари, а при закључењу брака, користе се у подједнакој мери обе стране неограничавајући их правима, која припадају слободним лицима. Даље, разликује се брачна веза мушкога, који је у стању, са женском, која нема имања, већ живи код њега на издржавању, и женском, која је у стању с мушким, који нема имања и живи код жене на њен рачун, али је зато обвезан да ради код жене. За сва три ова облика полнога живота Велика књига старог закона тачно одређује узајамне односе супруга за време брака, а има детаљне одредбе о деоби имања у случају престанка брачног живота. За тим долазе они облици полног живота, који се не могу подвести под категорију правилно организованих брачних веза. Овамо долазе ови облици: 1.) онај облик полног живота, за који се вели у закону: „женска узета по уговору“, који термин означаје женску, која добива издржање по уговору њених сродника²⁾ или зато што ју је узео ради полног односа³⁾. А нарочито што се у коментарима говори на првом месту о женској, коју је мушки саблазнио у кући њених родитеља, а на другом месту о женској, која живи самостално и добива издржавање од мушкога (Ancient L. of Ireland. vol. II. p. 399 и 401). Сличан однос могли су закључити не само нежењени, него и жењени с договором и дозволом прве или главне жене и њеног племена⁴⁾. 2.) Проста свеза мушког са женском ради честе посете за полне односе, без обвезе да је издржава или да буду на расположењу њених сродника или да ради за њу. 3.) Веза са отетом женском без знања и пристанка њених сродника, да се саблазнитељ користи неопитношћу и невиношћу девојке. 4.) Тајна веза са женском без знања и пристанка њених сродника. 5.) Веза војника, који странствује, није одређена тачно у законима. 6.) Насилна веза, под

¹⁾ Брегонима се зове класа, која је тумачила права у старој Ирској.

²⁾ Велим до „известног степена“, јер при лакоћи развода ни један од ових облика брачног живота не може се назвати потпуно сталним.

³⁾ Пошто је овде реч о уговору од страве сродника женске, то из тога изводим даље да, кад се говори о мушком, који посеђује женску без уговора, по тумачењу брегона значи: не покорав се уговору, т.ј. не наклази се под влашћу њених сродника.

⁴⁾ Ancient L. of Ireland vol. II p. 401.

којим се разуме силовање, и 7.) Брачни живот подсмеха ради. Овде се разуме онај случај кад, ко му драго, из подсмеха ожени малолетног или уда малолетну. Само овим поменутих полним везама треба додати још везу са женском, коју брегони називају „indlis“ (Anc. L. of Ireland, vol. II, 401), т.ј. са удатом женском, по одобрењу мужа. Овај облик помиње се у Senchus Mor само као случајни, али зато опет као врло обична појава. Могло би нам се рећи да су ови облици полног живота стављени у Велику књигу старог закона само зато, што се из свих ових веза полнога живота истичу само разноликог карактера, а никако зато што би се они у старој Ирској могли по суштини својој ставити један поред другог, као облици подједнаке вредности. Ето и у новијим законодавствима помињу се најразличнији незаконити облици полног живота, али се то не чини зато, што би они имали подједнаку важност по својој суштини са законим браком, већ са свим с другим циљем, у главноме ради истраживања и казне проузрокованих последица оваког ванбрачног живота као нарушавања права и закона. Овакав приговор заиста би вредео, али само за два облика, за тако звани насилни брак и брак из подсмеха, јер су заиста ова два облика брачних веза наведени ради тачније одредбе и казне виновника. Али се тај приговор никако не може тицати осталих облика брачног живота, јер се сви ови остали облици полног живота, као облици брачних веза, допуштени правом. За тим, да полни односи у старој Ирској заиста нису били уређени доказује још и то, што се у Великој књизи старог закона као и у књизи Aicill стално помиње случај, где мушкарац живи у исто време с једном главном женом и са женском тако званом прељубницом¹⁾, која, и ако се не може потпуно сравнити с правом женом, ипак се користи истим онаквим правима као и права жена, само у ограниченом облику. По свој вероватноћи и на ово указује како одредбе о indlis, тако и нека друга места у зборнику²⁾, и жена је могла, не газећи закон, у исто време у брачном животу живети са више мушкиња. Најпосле свему овоме треба још додати да је развод брака већином био врло лак посао и да

¹⁾ Значење жене прељубнице доцнијег је порекла. Оно је повикло утицајем крвке. А то се види из тога што је израз прељубнице, по старој Ирској „adaltlach“ позајмљен из латинског језика. Ср. D'Arbois de Jubainville. Etudes sur le Senchus Mor, у Nouvelle Revue de droit français et étranger. 1880.

²⁾ Anc. L. of Ireland. vol. III, 203, где се као услов ослобођења женске од одговорности за преступна дела, у след љубоморе, узима то, што она није у исто време живела с другим мушким.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

су се врло често разводили. Ово се без сумње јасно види из следеће одредбе Велике књиге старог закона (vol. II, p. 347): „Први брачни дар ћери (coibche) треба да се да оцу, и две трећине другог брачног дара и једна трећина трећег брачног дара и тако у умањујућој поступности извесан део од сваког даљег брачног дара од трећег па до двадесет првог.“ Нема сумње, ако је право предвидело могућност да жена добије и по двадесет први пут брачни дар, да је развод морао бити врло чест. Брак са женскињем, које ништа нема, обично се закључује на одређени рок, не више него на једну годину. Првога маја сваке године празновао се јазички празник (Belltene), где се скупујала младеж, у опште мушкиње и женскиње, које је желело да ступи у полни живот, и закључавали су брак на једну годину, до првог маја идуће године. Тако је исто било и на велики јесењи јазички празник (Somhain) првога новембра¹⁾.

На тај начин, одредбе старих правних споменика тврде, да брак још ни близу није био уређен, и показује остатке хетеризма и нижих полиандриских и полигиничких облика. Ово казивање споменика потврђују и поједини писци. Тако св. Јероним вели у једном од својих писама: „Scotum patio (овде се ствар тиче Ираца) uxores proprias non habent, sed, ut cuique libitum fuerit, recudum more lasciviant“. Исто се тако изражава и Жирад (Topographia Hiberniae, III, 19): „Nondum matrimonia, non incestus vitant“. Још за владе Јелдсавета један од кореспондената савета вели: да Ирци никад не чине прељубе, „не зато што они признају и држе чистоту полних односа, него зато што они врло ретко или никако и не закључују бракове“²⁾.

Код велских Келта сагласно са споменицима, који дођоше до нас, појам и суштина брака објашњена је много боље, а исто тако јасније су обележене брачне везе од других облика полног ванбрачног живота. Али у исто време види се у старовелском праву, да је ово уређено стање у погледу полних односа постало под утицајем цркве. По велском праву као брак сматра се она веза мушког са женском, где је женска од стране рода дата у дом, а сва она права, која су дотле припадала роду, пренесена су на мужа. У таком случају муж је добио жену као дар и инвеститура, као што се изражавају споменици (by gift and investiture у енглескоме преводу Welsh Laws. Book XIX, Chapt. X, 30). У осталом да би се брак могао сматрати

као потпуно утврђен, требало је још платити неки данак познат под именом „ашобург“ господару територије, у области у којој је живео невестин род (Dimetian Code. Book II Chap. XVIII). Сви остали полни односи живота, који нису одговарали овим одредбама, нису се сматрали као брак, а они, који су живели у таквим полним односима, нису имали једно према другом она права, као лица која су живела у браку према горе поменути одредбама. Тако у кодексу Диметије (Dimetian Code, Book II, Chap. XVIII, 51) читамо: „Од три жене муж не добива награде за прељубу: прво од женске тајно одведене; ако почне радити с другим мушким, оно што јој је воља, она није дужна платити награду ономе, који ју је одвео; друго од женске, с којом је ма ко живео као с наложницом, и што је познато целом народу; и ма шта она учинила, мушки, који с њом живи не може добити од њене стране задовољења; и треће од женскиња које су јавне (gwraig Uwyn a Pherth у оригиналу, а woman of bush and brake у енглеском преводу) љубавник не може тражити награде, ако она, узевши другог љубавника, учини блуд“. Исто тако односно права на употребу мужевљева имања постојала је разлика између законите жене, и женских мало час поменутих, чија веза неодговара свима потраживањима законитог брака. Женска, законито предана од рода мужу, од тренутка предаје имада је право да се користи имућством, које припада њеном мужу. Венедотски кодекс непосредно одређује да девојка, предата једном законитим путем мужу, та награда, за нанешену јој увреду, одређује се према имућству (стању) њеног мужа, а не брата, па и ако consummatio matrimonii услед copula carnalis још не би имао места (Venedotian Code Book II, Chap. I, 75). А напротив између жене, која је стечена отмицом, и наложнице у старим изворима постоји разлика у томе, да ли се којој од њих одређује награда по стању мужа или брата. У сваком случају, оне су стицале право на награду по стању мужа само од оног тренутка, када су стекле право на добивање т.з. agweddi, т.ј. брачног дара, који је жену обезбеђивао у случају да остане удова, а одговара германском Witthum и средњовековно-француском douaire (Welsh L. Book V, Chap. II 125). Према овоме изгледа да се брак код велских Келта строго одликовао од других полних ванбрачних односа између мушкиња и женскиња, по у ствари то је са свим друкче било. У извесним приликама, под извесним условима отете женске и наложнице добивале су право законитих жена. А нарочито, ако отета девојка проживи са отимачем седам година,

¹⁾ D'Arbois de Jubainville I c., p. 188—189.

²⁾ Wake, Evolution of Morality, I, p. 401.

она се одмах упоређује са законитом (Venedotian Code Book II, Chap. II, 26—29). Исто то важи и за наложницу кад је узме љубазник у своју кућу. „Ко, вели кодекс Венедотије (Book II, Chap. I, 31), проведе три ноћи са женском од тренутка кад се угаси ватра, па до тренутка кад се опет наложи, тада да јој плати једнога бика у вредности 20 пенса, другога у вредности 30 и трећег бика у вредности 60 пенса; а ако је узме себи у кућу и проживи с њом до краја 7. год., она онда има право да се дели с њим као законита жена.“ Даље, да се брачни и ванбрачни подни односи не разликују строго у старом велском праву, показује још и то, што по првобитним правним погледима деца рођена у законитом браку не одликују се од ванбрачне деце — деце рођене у незаконитом браку, о чем ћемо ниже говорити. Законити брак строго се разликује од ванбрачних подних односа само у хришћанској цркви. Тако у једној доцнијој узакоњеној одредби, по којој су незаконита деца била лишена права слободног имања и принадали непривидебаном сталежу (aillt, имање, одговара сталежу villani на јевропском континенту и churls у праву енглеском), а као циљ закона законодавац, под јачим утицајем духовништва, истиче: „да се предупреду неправилни и необазриви бракови и незаконито рађање деце, забрањујући прељубу и блуд по пољима иза цбунова“. ¹⁾ Истим утицајем духовништва објашњују се и даље одредбе, које се налазе у кодексу Диметрије, а не налазе се у старијим зборницима Венедотије и Гвента, као: „Две женске, чије се стање не уздиже до стања њиховог мужа, а нарочито неслободна женска, која роди децу са Кимром, или неслободна коју тајно одведе слободан Кимар, у оба случаја, господар неслободну може свагда, кад год му се прохте, да је одузме, као год што може да одузме и свога брата, па по томе незаконито стање брака значи више него наложничтво. Ако се мушкарац, који је одвео њу, ожени њом без дозволе ухелвира (благородног човека, племића, господара неслободне жене), то, пошто је право брака јаче од права господарева и зависности, она се користи свим правима стања свога мужа, за кога је она пошла, а њен муж дужан је само да плати за њу закониту цену или да да другу неслободну равну њојзи по цени“.

У опште подни морал у старих Келта није стојао високо. У зборнику Венедотије допрло је до

¹⁾ Овде и свуда „блуд иза цбунова“ разуме се блуд нарочитих дана, када се састају на игришта, као што је то било код ст. Словена на игриштима, око данашњег „Ивањ-дне“.

Преводилац.

нас извешће, да су у то време, кад се мужевни арвонски налажаху у пољу, њихне жене код куће живеде са мушкињем из њихног подвлашћеног становништва. У колико је преступна веза са удатом женом била обична појава, види се отуда, што се у зборнику Венедотије установљава *sagaad* (тако названа плата за увреду) у корист краља за обману жене, што ми не налазимо ни у једном од германских *leges barbarorum*. За тим за прељубу с туђом женом плаћало се мужу такође *sagaad*, као и за све друге увреде, само у увећаном размеру. Као узрок што се увећавала новчана казна, указује се на то, што је прељуба изазивала непријатељство и омразу између родова, па разуме се да је као последица тога увећаван *sagaad* само да се потпуно задовољи увређени муж и тим предупреди омраза и непријатељство. У осталом ова обвеза да се муж награди за превару жене му, није била са свим уведена. Тако у зборнику Диметрије (Dimetian Code II, 37) читамо да је Горнови, син Морејдига, учио: да мушки, који има везе са женом другог мужа, и ако ова веза није насилна него са договором саме жене, ништа не плаћа мужу, зато што је сама жена то хтела; само у случају, ако веза постане са свим позната народу, то је онда жена дужна да плати *sagaad* своје мужу, а у случају да не плати, муж има права да се разведе. Од мужа, који је окривљен за прељубу, жена је такође имала право да тражи извесну награду (*gowun*); и ако је муж учинио прељубу и трећи пут, жена се могла с њим развести. Али ако она претпостави да не тражи развод брака, то је онда губила право да тражи ма што за доцније прељубе, а муж пак од тога тренутка стекао је право да у исто време са женом држи и наложницу. Девојачка чистота и невиност, истина, ценила се, али не баш тако јако. Јавној казни подвржавала се само она девојка, за коју се показало да није певина, а која се удала с тврђењем да је певина, за што је и јамчено. У другим случајевима младожења, кад нађе своју невесту да је лишена невиности, проводио је с њом ноћ до сутра дан или је одмах показивао пред свадбеним гостима. У првом случају он није могао сутра дан ништа задржати од онога, што је био обвезан да даде жени, а у другом случају жена није имала право ништа да тражи од увређеног супруга.

При недостатку са свим сталожене и сређене установе брака, бесмислена је била појава, која се сматра као карактерна црта патријархалне организације: реч је о прелазу женске из свога рода у дом (у род мужа) са видањем свих веза, који је везиваху за дом и род. И заиста стари ирски

и велски споменици тврде да келтиска женска, удајући се, није издала са свим везе с родом и није потпадала под неограничену власт свога мужа.

А да су женске у старој Ирској, удајући се, остајале и чланови рода и чланови дома, ту једва да се може ма што сумњати. Онде, где се развод брака допушта сам због каквих незнатних узрока, или по кад кад само са договором обадве стране, без икаквог другог узрока и повода, онде где се закључују бракови на извесно време између мужа и жене, није могла понићи тако трајна веза, услед које би се пређашња веза са породицом могла сматрати као са свим прекинута. И после удадбе жена се сматрала као члан свога рода. Ето зашто је, као што смо напред рекли, отац имао право на брачни дар, не само после прве удадбе своје кћери, него и после свију доцнијих.

Можемо само сумњати односно тога, да ли смо ми тачно исказали одредбе у примени велског права, где се, као што смо видели горе, брачна установа може узети као трајнија, него у старој Ирској. Па зато продужене везе у старо-велском праву између удате женске и њеног рода треба доказати тачним доказима, тим пре, што се у великим правним споменицима налазе одредбе, које као да противурече овима. И то у зборнику Венедотије (Book II, Chap. I, 87) читамо ово: за свако нарушење права, које учини женска, да плати њен род као и за мушког, т. ј. ако није удата; а ако је удата, да плати она, а исто тако и њен муж како *samlwrgw* тако и *dirwy* (врсте новчане казне)¹. Још јасније говори против нашег мишљења ова одредба зборника Диметије (Book II, Chap. XVIII, 49): „Узрок, зашто жена плаћа свега један атобуг, тај је, што се она никада не враћа ни праву лорда земље, ни праву свога рода, но задобива право (*privilege* енглеског превода) свога мужа, за кога се удаје“. Али, противуречности између ових одредаба старо-велских правних зборника и наших погледа само изгледа да постоји. При пажљивом испитивању других одредаба у зборницима, лако се може уверити да жена, пошто се уда, није престала бити члан свога рода. Прелаз од права свога рода праву мужа означава само то, да се по удадби *sagaad* женске одређује по стању њеног мужа и да за нека гажења закона, које учини жена, род њен није одговоран и не плаћа казну за то; али то још никако не значи да се са удадбом прекидала свака даља веза са родом. Баш напротив, и по удадби главна породична и родбинска права и обавезе остају неприкосновене. Тако у случају убиства удате жене, њен *galanas*, т. ј. плата за њену главу, одређује се сагласно *galanas* њеног

брата, а не мужа, и иде у корист њеног рода, коме по праву и припада право освете за њу (Venedotian Code, Book II, Chap. I, 16, Book III, Chap. I, 38, по манускрипту означеном у јавном издању енглеском словом В)¹). Даље околности, које дају право роду удате женске да се меша у дом и које показују кад се гази право рода, виде се из зборника Диметије (Book II, Chap. V, 7) где се наводи, када муж уведе у свој дом другу женску с намером да с њоме замени жену, или кад он растури и упропасти имање своје жене. А то значи по удадби женске њени сродници дужни су да је штите, у случају притиска од стране мужа, и имали су право да пазе на неприкосновеност њеног имања. О овоме говори још друга једна одредба из зборника Диметије (Book II, Chap. XVIII, 47) из које се види да је муж давао сродницима жене неку накнаду (*cauđiđy*) односно њене *agweddi*. Исто су тако сродници жене били одговорни пред мужем, ако би предузели против њега ма што, што би било кажњиво. Најпосле, из једне одредбе зборника Диметије излази са свим јасно, ма и посредно, да се удата женска и после удадбе сматрала као члан свога рода. У овој одредби (Book II, Chap. XVIII, 48) реч је о оном случају, када женска, пошто се уда, буде призната за кћер другог човека, а не оног који се дотле сматрао као њен отац, и услед тога она се прибројавала новом очинском роду. Кад би женска, пошто се уда, прекинула све везе са својим родом и прешла у род свога мужа, то онда ово убројавање после удадбе новом очинском роду не би имало места. У истинитост овога што рекосмо нема се шта сумњати зато, што се жена у роду свога мужа у главном не користила правима тога рода. Тако у зборнику Гвента (Book II Chap. XXVIII, 16), налазимо одредбу, која тврди да жена није добивала никакав део из *galanas* свога мужа: „кад буде убијен ожењен човек, то се прво наплаћује његов *sagaad* на после *galanas*, зато што жена прима трећи део *sagaad*, а ништа од његовог *galanas*“²).

Власт мужа над женом постала је од власти рода, т. ј. предавали су мужу ту власт њени сродници. Зато је свако самовласно облађивање женом без дозволе њених сродника, а исто тако и тајно

¹) Само *galanas* краљице одређује се сагласно *galanas* у краља, њена мужа (Venedotian Code, Book III, Chap. I, 25).

²) И тако из тога, што жена добива неку накнаду, која припада њеном мужу, још не излази да је она припадала роду свог мужа. Није излишно поменути да је при извесним условима, обрнуто, жена давала право слободе и сталешко право своме мужу. Тако на пр. од *alltud-a* (досељених туђинаца у Велс) имао је право на *sagaad* сам онај, који је био ожењен правом Кимерјанком (Welsh L. Book XIII, Chap. II, 112).

живљење с њом сматрало се у старој Ирској као гажење родбинског права. (Ancient L. of Ireland, Vol. I, p. 181), и ако би то било, онда је род имао право да тражи задовољења. Књига Aicill (Ancient L. of Ireland, Vol. III, p. 541-sq) садржи широке одредбе по овом предмету. Под насловом „Одвођење без дозволе“ читамо ово: „Ово се тиче одведене женске, ако је она одведена силом, то онда плата за увреду треба да се плати њој самој, њеним старијим и њеним сродницима сразмерно степену њихног сродства; а плата за главу мора се платити, у случају њене смрти, па ма каквом смрћу она умрла ван дома, бида то смрт обична или необична, или ако од болести умре у роду, у сваком случају навнаду за увреду или за главу да плати њена породица, а ако она не умре то накнада да се плати њој и њеној породици. А ако је она силована, или саблажњена у дому (т. ј. живећи у месту свога рођења и не остављајући га) и умре у дому, то навнада за главу и за увреду да се плати њеној породици, ако је умрла од порођаја, а ако је умрла од друге болести, то се онда ослобођавало од сваке накнаде. А, ако је она била одведена с њеним пристанком, онда се њој не даје никаква накнада, по се накнада за увреду плаћа њеним старијим и сродницима, а исто се тако плаћа и накнада за главу у случају њене смрти; ма каком пак смрћу умрла она, обичном или необичном, ван дома до краја месеца, то се накнада за главу и увреду плаћа њеној породици“¹⁾. У осталом, да се одвођење женске сматра као гажење права рода и да је повлачило за собом казну, тражило се од рода да уложи протест за извесно (одређено) време. У књизи Aicill (Ancient L. of Ireland, Vol. III, p. 533) види се: „Старешина или други који сродник, који је присуствовао, кад је женску мушки одвео у шуму, или у долину посађену на коња, или на лађу или чамац на води, па ако не протестује у року од 24 часа, сматра се да је сагласан и губи право на накнаду за увреду и она се не плаћа“. А ако се крађа догодила при одсуству сродника, онда се није сматрало да сродници пристају на то до десет дана после крађе. У осталом чим би сазнали, дужни су да протестују у року од 24 часа. Велски споменици давали су право сродницима да девојку тајно одведену врате, па чак и у том случају, ако би она пожелела остати код онога, који је украо (Venedotian Code, Book II, Chap. I, 38. Dimetian Code, Book II. Chap. XVIII, 14—15). Из тога се

¹⁾ Наводећи овај извод из књиге Aicill обраћамо пажњу читалаца на последње скучено и поновно издавање старoirских правних споменика.

јасно види, да је муж могао имати власт над женом само са пристанком њених сродника, који су, као што смо пре поменули, имали право да пазе како ће муж да поступа са уступљеном му влашћу.

Не превидајући са удабном везе са својим родом, жена је увек налазила заштите код рода, ако би је муж злостављао, и тако келтиска жена није никада потпадала под неограничену власт свога мужа¹⁾. Власт, слична manus mariti у Риму, непозната је келтиском праву. Положај удате женске у старо-ирском праву био је више самосталан. Senchus Mor (Ancient P. of Ireland Vol. II, p. 351) одређује, да жена може изнети своје сведочење против сведочења мужа зато, јер и ако закон признаје и уступа старешинство мужу, као јачем и благороднијем, ипак докази мужа нису важнији, пошто је у суштини веза између супруга основана на договору. Из даљих одредаба Senchus Mor види се, да и старешинство у кући није свагда припадало мужу. Ако лица, која закључе брак имају, подједнако имаће, то се онда жена сматрала равна мужу. У овом случају породични послови решавају се по узајамном договору. Уговори једнога од супруга без пристанка другог, пред законом нису имали вредности (Ancient L. of Ireland, Vol. II, p. 357), осим договора, који се односе на опште благостање породице, као нпр. услови за обраду земље у договору са својим родом, ако брачни пар и њихов пород нису у стању да обраде; најам земље, добивање хране за стоку; збор за забаву; за куповање сена и других неопходних ствари (Ancient L. of Ireland, Vol. II, p. 359). У браку подједнаког имања (као што га називају споменици) владала је на тај начин потпуна једнакост. Муж је био први само у том случају, ако је имаће било његово, а жена није имала свога имања (Ancient L. of Ireland, Vol. II, 381). Но у случају ако је муж живео на женином имању а свога није имао, онда по одредби споменика муж је био на место жене, а жена место мужа, т. ј. првенство овде није припадало мужу него жени, а муж је добивао право само на девети део жита и масти, и то само онда, ако је марљиво радио и упућивао породицу својим корисним саветима (Ancient L. of Ireland, Vol. II, p. 391). У старом велском праву nailазимо већ на ојачанију власт мужа над женом. На многим местима у споменицима велским муж се назива господарем

¹⁾ У опште у старо-келтиском праву положај жене у породици није могао бити тако рђав, исто тако као што јој је и у друштву положај био доста независан. Тако на пр. из Senchus Mor дознајемо да је међу знацима права било и женскиња нпр. Brigh Ambui (Anc. L. of Ireland, Vol. I, 23), а у старцем зборнику Вenedотије nailазимо на ову одредбу (Book II. Chap. XIX, 3), и он (глава рода) мора радити у договору са сродницима, мушким и женским.

и главом жене (Dimetian Code, Book II, Chap. XVIII, 5. Welsh Laws, Book XIV Chap. XIX, 4)¹⁾. Али у исто време не налазимо власт сличну manus patriti. Казнена права мужа односно жене законом су тачно одређена. Тако зборник Диметије (Book II, Chap. XVIII, 5) одређује да, ако жена употреби против мужа погрдну реч, она је дужна да му плати новчану казну (samhwg), или се он опуномоћава да је може ударити три пута прutom дугим колико је његов лакат, по ком било делу тела, само не по глави. У зборнику Венедотије (Book II, Chap. I, 39) тачно је одређено, кад муж може да туче своју жену. Тако на првом месту, кад би она поклонила ма шта ма коме, а нема право да поклони, даље кад би је муж затекао у ма ваком тајном месту са туђим човеком, и најпоследње, ако би она желела да јој мужу ко пљуне на браду. У сваком другом случају муж је био дужан да плати сагаад, ако би тукао невину жену. У опште, право телесне казне није прелазило у ius vitae ac necis (Dimetian Code, Book II, Chap. VIII, 61). Најпоследње независност удате жене до извесног степена види се и у томе, што је она могла тражити и одговорити у суду без судела свога мужа у свима делима, која се тичу земље, што је била њена својина (Dimetian Code, Book II, Chap. VIII, 95).

(Свршиће се)

МОНИЗАМ КАО БЕЗА ИЗМЕЂУ РЕЛИГИЈЕ И НАУКЕ ²⁾

од

ЕРНСТА ХЕКЛА.

Друштво, коме је задатак да испитује природу и да сазна истину, може своје успомене најдостојније прославити објашњавањем својих највиших општих задатака. Према томе дужност нам је с радошћу поздравити, што је г. говорник³⁾, у тако свечаној прилици, као што је 75-годишњи

¹⁾ Ови су изрази по свој прилици позајмљени из крвеног права.

²⁾ Ово је предавање о „монизму“ држао писац 9. октобра 1892. год. у Алтенбургу, приликом 75-годишњег јубилеја „Остерландског природњачког друштва“, од чије је стране писац и био умољен за предавање. Ну у овој расправи то је предавање, као што писац вели, знатно проширено и увећано. Да поменемо још, да на крају ове расправе има велики додатак примедба, које смо ми у преводу изоставили, јер су опширне и незгодно их је под текст подвести, а дати их у додатку поред ове мале расправе не би имало смисла; свакако, ко се тим више интересује, читаће их у оригиналу.

Превод

³⁾ Прегходно је држао свечану беседу професор Шлезингер из Беча: „О природњачким религијозним назорима“, што је и Хекла непосредно на говор побудило.

јубилеј вашег природњачког друштва изабрао за тему свога говора предмет од врло велике, опште вредности. На жадост све више улази у обичај, да се у таквим приликама, па шта више и на заједничким седницама великога „збора немачких природњака и лекара“, узима тема из узане специјалне области, без општег интереса. И ако се ова навика може извинити све већом поделом рада и разноврсним специјализацијом у свима областима, ипак би требало, баш у овим свечаним приликама, привући пажњу свечаног збора на предмете од општег интереса.

Таква једна тема од већег значаја јесу „природњачки религијозни назори“, о којима је мало час говорио професор господин Шлезингер. Мило ми је што се с њим слажем у многим важним тачкама, па с тога бих желео у другом правцу нека гледишта објаснити и супротне погледе проценити. Пре свега потпуно се слажем с њим у једноставном појимању целокупне природе, што једном речи монизмом зовемо. На тај начин са свим јасно исказујемо своје уверење, да је „један дух у свима бићима“ и да цео познати свет постоји и развија се по једном општем главном закону. Ту особито ударамо гласом на основно јединство између анорганске и органске природе, која се доцније и то постепено и развила из анорганске. Као год што је немогућно повући оштру границу између ових двеју главних природних области, исто тако нисмо у стању показати потпуну разлику између биљног царства и животињског, као и између животињског света и рода човечјег. Према томе и сматрамо васколико знање људско као једноставну грађевину, одбацујући уобичајену разлику између науке о природи и духу. Ова је последња само један део прве (а и обрнуто), обе су једно. Наше монистичко гледиште припада према томе оној групи философских система, које неки с друге тачке гледишта називају и механистичким или пантеистичким. Ма како се разноврсно исказивало то гледиште у философским системама једног Емиедокла и Лукреција, Спинозе, Бордана Бруна, Ламарка и Давида Штрауса, увек им остаје заједничка главна мисао, космичко јединство, нераздвајност силе и материје, духа и материје, или, као што се то обично може казати, бога и света. Гете, наш највећи песник и мислилац, а нико мањи, оневао је ту мисао у „Фаусту“ и у својим дивним спевовима о „богу и свету“.

Ради правилног схваћања овога „монизма“ допустите нам пре свега да, са високог философско-историског гледишта, бацимо шири поглед на историјско развиће човечјег природног сазнања.

Читав низ разноврсних представа и ступања у човечанској образованости излази нам пред око духовно. Најнижи је ступањ, дивљи — слободно можемо рећи животињски — ступањ преисторијског пра човека, тога мајмуна антропоида, који се у време терцијерне периоде врло мало уздигао изнад својих питекоидних предака, антропоидних мајмуна. За тим долази читав низ ступања ниже врсте, чију нам простоту могу у неколико представити најсуровији „синови природе“, којих још и данас има. На ове „дивљаке“ наслањају се даље нижи културни народи, од којих полази опет читав низ ступања, док се постепено не дође до виших културних народа. Само су културни народи, а од двацаест људских раса само средземна и монголска — створили то, што ми обично незгодно зовемо „светском историјом“, а правилније историјом народа. Време у коме су се ови народи кретали (а с тим уједно и покушаји научног сазнања), једва износи на шест тисућа година — време врло познато у другом милионгодишњем ланцу земљине органске историје.

Код првих праљуди или мајмуна антропоида, а тако исто и код њихових најближих потомака, „синова природе“, не можемо још говорити о каквом „природном сазнању“. Дивљи природни пра човек на овоме најнижем ступњу није још она неморна „узрочна животиња“ (rastloses Ursachenthier) *Лихтенбергова*; његов се каузалитет још не уздиже изнад каузалитета паса и мајмуна; његова се радозналост још није претворила у чисту жељу за сазнањем. Ако бисмо хтели код питекоидног пра човека говорити о „разуму“, то би могло бити само у оном смислу, у коме се о томе може говорити код најразвијенијих спасаца. То исто вреди и о првим почецима религије.

Често бива и сада, да се животињама у опште са свим пориче разум и религија; међу тим непристрасним поређењем долазимо до са свим противног закључка. Лагано и постепено усавршавање, које је културни живот у току од неколико хиљада година постигао у души човечјој, оставио је такође трага и у души наших најсавршенијих домаћих животиња (пре свега паса и коња). Живећи непрестано у друштву с човеком, у њиховом мозгу развише се постепено више, наследне асоцијативне идеје и неко савршеније суђење. Дрессура је постала инстинктом, а то је непобитан доказ о наслеђу стечених особина.

Упоредна психологија упознаје нас с дугим, врло дугим низом постепеног историског васпитања душе у царству животињском. Ну само код најразвијенијих кичмењака, птица и сисаваца, рас-

познајемо прве почетке разума, прве трагове религијозног и етичког понашања.

Код њих налазимо не само социјалне одлике, какве видимо код свију виших животиња, које живе задружним животом (љубав према ближњему, пријатељство, верност, пожртвовање и т. д.), већ и свест, осећање дужности и савесност, указујући своме господару, човеку, исту послушност, покорност и потребну заштиту, какву синови природе указују својим „боговима“. Али и једнима и другима још недостаје онај виши ступањ свести и ума, који тежи да сазна свет око себе. Тај виши ступањ означава први почетак *филозофије*, те „светске мудрости“. То је много познија тековина културних народа, она се развила тек лагано и постепено из несавршенијих религијозних представа. На томе ступњу примитивне религије, а тако исто и првих почетака филозофије, човек је још далеко од монистичких представа. Истражујући узроке појавима, што му доприноси изоштрењу ума, човек је пре свега свуда склон, да у радним факторима види персонална бића и то бого-људе. У грому и муњи, у бури и земљотресу, у кружном кретању сунца и месеца, као и у свакој знатнијој метеоролошкој и геолошкој промени, човек види непосредни утицај персоналног бога или духа, кога обично замишља, мање више, антропоморфно или слична човеку. Разликују се богови добри и зли, пријатељски и непријатељски, богови што одржавају и руше, анђео и ђаво.

То бива још у већој мери, кад га све јачи нагон за сазнањем стане гонити да објашњује и замршене појаве органског живота: постанак и угинуће биља и животиња, живот и смрт човечју. Вештачки и целисходни склоп створених живих бића, гони непосредно на поређење с вешто створеним обликом човековим, те се на тај начин нејасна представа о персоналном божанству замењује представом вештога творца.

Као што је познато, овакво појимање органског стварања, као вештачки продукат антропоморфног божанства — какве боготворне машине — одржало се готово још до половине нашег столећа, поред свег тога, што су још пре 2000 година знаменити мислиоци јасно показали слабост његову. Последњи знаменити природњак, који је то мишљење заступао и изводио, био је *Louis Agassiz* (умро 1873). У своме знаменитом „*Essay on classification*“ (1857) развио је ту теософију у свима консеквенцама и тиме ју сâм до апсурдности довео.

Све ове старије представе религијозне и теолошке, а тако исто и филозофске системе, што из њих извиру (на пример Платонова и св. отаца),

јесу *антимонистичке*; оне су у начелу противне нашој монистичкој природној философији. Већина је од тих старијих система *дуалистичка*, јер сматрају бога и свет, творца и створење, дух и материју, као две са свим засебне супстанце.

Поменути „дуализам“ наводи се већином и код чистијих религија, а особито у она три најважнија *монотеистичка* облика, које засноваше три најславнија пророка средоземнога истока, *Мојсије*, *Христос* и *Мухамед*. Али већ код несавршенијих варијаната ових трију средоземних религија, а још више код нижих незнабожачких религијозних облика, место дуализма заузима философски *плуризам*. Доброме богу, што свет одржава (Озирис, Ормузд, Вишну), одговара зао дух, што свет уништава (Тифон, Ариман, Шива). Многобројни полубогови и светитељи, добри и зли, синови и кћери богова, придружују се овим двома главним божанствима, делећи с њима управу и владу над светом.

Као најглавнија мисао, коју треба запазити у свима овим дуалистичким и плуралистичким системима, јесте *антропоморфизам*, „замисљање бога као човека“. Човек пак, као богу слично биће (или као биће, које води своје порекло непосредно од бога), заузима у свету особити положај, између њега и остаде природе наводи се дубока провала. С тим су већином у вези и *антропоцентричне* идеје, веровање, да је човек средиште васелене, последњи и крајњи циљ стварања, и да је остала природа само зато створена да њему служи. У средњем веку с овом представом беху у вези и *геоцентричне* идеје, по којима земља, као станиште човечје, представља чврсто средиште васелене, око кога се окрећу сунце, месец и звезде. Као што је *Коперник* 1543. год. задао смртни удар овоме геоцентричком веровању, које библија подупираше, тако је исто *Дарвин* 1859. год. потпуно оборно ову антропоцентричку догму, која с оном горњом стајаше у вези.

Општим историјско-критичким поређењем свију религиозних и философских система, долази се до резултата, да сваки већи *напредак*, који се тиче *дубљег* сазнања, значи *напуштање наслеђеног дуализма* (или плуризма) и *приближавање монизму*. Паметан човек све више осећа потребу да не поставља бога као неко ванско биће према материјалном свету, већ да га, као „божанствену силу“ или „моторни дух“, стави у унутрашњост самога космоса. Све нам је јасније, да су све знамените појаве природне, што нас окружују, како органске тако и аорганске, само разни продукти једне исте прасиле, разне комбинације једне исте праматерије. Све више долазимо до сазнања, да је и

наша човечја душа само један мајушни део ове свеопште „светске душе“, а наше људско тело само један индивидуални делић великога светског тела.

За ексактно, од чести пак математичко објашњење овог једноставног природног појимања, значајна су пре свега велика општа сазнања теоретичке физике и хемије. Поставивши закон о „одржању силе“, *Роберт Мајер* и *Хелмхолц* показаше, да енергија у васелени представља сталну, непроменљиву јачину. Кад изгледа, да је нека сила ишчезнула и да се нова појавила, то бива једино услед преобраћања једне силе у другу. На исти начин показује нам *Лавоазјеф* закон о „одржању материје“, да материја у васелени сачињава једну сталну и непроменљиву величину. Изгледа ли, да је неко тело ишчезнуло (н. пр. при горењу), или да је од њега неко ново постало (н. пр. при кристализацији), и то бива такође једино услед промене облика или склопа.

Оба ова велика закона, физички о одржању силе и хемијски о одржању материје, можемо свести под један философски појам, као *закон о одржању супстанције*. Јер по нашем монистичком схватању, сила и материја нераздвојне су и само нам представљају разне појаве једног јединог васеленог бића, т. ј. супстанце.

Као битни део овога правога монизма може се донекле сматрати учење о „оживотвореним атомима“ (*beseelten Atomen*) — прастара поставка, којој је још пре 2000 година дао израз *Емиједеклес* у своме учењу о „мржњи и љубави елемената“.

Наша данашња физика и хемија усвојиле су у свему, најпре од *Демокрита* постављену, атомистичку хипотезу, по којој су сва тела из атома састављена, а све промене објашњава кретањем ових сићушних посебних делића.

Све те промене, како органске тако и аорганске, биће нам тек тада у истини разумљиве, ако не замисљамо атоме као мртве, већ као живе елементарне делиће, обдарене моћи привлачења и одбијања. Расположење и нерасположење, љубав и мржња атома, само су други изрази за исту моћ привлачења и одбијања. Са свим се правилно у физици означаје кинетичка енергија као „жива сила“, на супрот потенцијалној енергији, „напонској сили“.

Ну, и ако нам данас монизам представља у неку руку главни и основни смисао природне науке, и ма да он мора тежити, да све појаве без изузетка сведе на механику атома, ипак морамо с друге стране додати, да ми и данас још никако нисмо у стању да дамо себи неку потпунију представу о правој суштини атома и о њиховом односу

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

према општем „васеленском етру“, што сав простор испуњава. Хемија је успела још одавно да покаже, да су сва разноврсна тела у природи састављена из сразмерно малог броја елемената, а најновији успеси на пољу хемије са свим јасно показаше, да су и ови елементи, или скорашње нераздвојне материје, само разни облици, састављени из различног броја атома једног јединог праелемента. Али тиме још није дата никаква ближа одредба о правој природи ових „праатома“ и њихових елементарних сила.

Читав ред најоштроумнијих мислилаца до сада се узалуд трудио, да што ближе испита овај главни проблем природне философије и да што ближе одреди природу атома, као и њихов однос према васеленском етру у простору. Међу тим све више хвата корена мисао, да нема празнога простора и да се свуда налазе „праатоми“ мерљиве (*wägbaren*) материје или тешке „маса“, раздвојени хомогеним „етром“, што васелену испуњава. Овај одвећ лаки и ретки (али ипак мерљиви) васеленски етар, пропзиводи својим кретањем све појаве светлости и топлоте, електрицитета и магнетизма. Он се може замислити или као нераздвојна супстанца, што испуњава простор међу атомима, или се може узети да је и он такође сложен из посебних делића. Тада би се могло овим *старским атомима* извесна стална одбојна сила насупротив постојаној привлачној снази *код тешких атома, што масу састављају* (*Massenatomen*); на привлачење код ових последњих и на одбијање код првих свела би се цела механика живота. На исти начин могло би се упоредити „делање општег простора“, у смислу проф. Шлезингера, са „кретањем васеленског етра“.

Теориска је физика у најновије време свакако учинила у познавању природе елементаран напредак од врло великог значаја тиме, што је више допринела познавању овог васеленског етра и што је питање о суштини његовој, његовој структури и кретању, ставила на чело монистичке природне философије.

Још пре неколико година већина је природњака сматрала космички етар као ствар „немерљиву“ (*„imponderable“*), о којој се ничега поузданог није знало и која се унапред претпостављала као потребна помоћна хипотеза. Али се све то изменило, од како нам је *Хенрих Херц* (*Heinrich Hertz*) 1888. год. објаснио суштину електричних снага. Својим сјајним експериментима он је потврдио слутњу *Фарадејеву* (*Faraday*), да су светлост и топлота, електрицитет и магнетизам, врло сродне појаве једне једине силе и да се оснивају на трансвер-

салном треперењу етра. Сама пак светлост — ма каква да је — увек и свуда је електрична појава. Етар дакле није више хипотетичан, његова се екзистенција може доказати у свако доба електричним и оптичким огледима.

Позната нам је дужина светлосних и електричних таласа; шта више неки физичари мисле да ће моћи приближно одредити густину космичког етра.

Ако помоћу ваздушног шмрка испрпемо испод стакленог звона масу атмосферског ваздуха (док не остане па мало), количина светлости у звону остаје непромењена, ми видимо етар да трепери.

Ови успеси у познавању етра означавају огроман напредак за монистичку философију, јер су на тај начин искључене заблуде о празном простору и удаљеном делању тела. Сва бесконачна васеленска просторија, изуевши просторе које заузимају атоми *маса* („мерљива материја“), испуњена је етром. Наша претпоставка о простору и времену са свим је друкчија, него што ју је *Кант* учио још пре 100 година. „Критички“ систем великог кенигсбершког философа показује у том погледу, како у теолошком суђењу о органском свету, тако и у његовој метафизици, доста знатне догматичке недостатке. Шта више савршенији облик религије може употребити теорију етра за своје религијозно уверење, стављајући покретни васеленски етар, као „божанство које ствара“, на супрот леној и тешкој маси („творном материјалу“).

Попевши се срећно на овај врхунац монистичког сазнања, већ се нашем веселом уму испитачком изненада отварају нове перспективе, које нам обећавају, да ће нас још ближе довести решењу једне велике светске загонетке. Како стоји овај лако покретни васеленски етар према тешкој и леној „маси“, према оној мерљивој материји, коју хемиски испитујемо и о којој само можемо мислити да је из атома састављена? Наша данашња аналитичка хемија морала се још зауставити од прилике на 70 „нераздвојних“ елемената, или т. зв. „основних материја“. Ну супротни односи ових елемената, њихово сродство по групама, спектроскопско понашање и т. д. показују врло вероватно, да су сви ови елементи само историјски продукти развића и да су постали разноврсним слагањем и везом разноликих праатома.

Овим праатомима или атомима *маса*, тим крајњим посебним делићима инертне „мерљиве материје“, можемо приписати већи број сталних и постојаних особина, они вероватно, свуда у васеленском простору, имају исту величину и исто своје тво. Ма д

имају извесну одређену величину, ипак су по својој природи недељиви. Њихов је облик да како округао, некретљиви (инертни) су (у смислу физичком), непроменљиви, неедастични и за етар непробојни. Осим тог стадног својства, најзначајнија је особина ових праатома њихов *хемијски афинитет*, склоност, да се једни с другима споје и да у правилном облику склопе мале групе. Ове чврсте (под јакошњим животним земљиним условима сталне) групе праатома, јесу атоми елемената, познати у хемији „нераздвојни“ атоми. Квалитативне разлике наших хемијских елемената, које су према нашем данашњем емпиријском знању постојане, према томе једино су условљене разноврсним бројем и положајем „праатома“ што те елементе састављају. Тако је на пр. атом *угљеника* (тог правог творца органског света!) врло вероватно *тетраедар*, сложен из четири праатома.

Пошто су *Менделејев* и *Лотар Мајер* 1869. год. открили „*периодични закон*“ хемијских елемената, основавши на томе „*природни систем*“ тих елемената, *Густав Вент* (Wendt) поново је употребио овај знаменити напредак теоријске хемије у смислу теорије развића. Он је покушао, да представи све разноврсне елементе као последице развића или историјске комбинације од седам основних елемената, а ови би били опет историјски продукти једног јединог праелемента. Још је *Крукс* (Crookes) у својој „*генези елемената*“ назвао ову хипотетичну „*праматерију*“, *праматеријом* или *протилом*. Емпиријски доказ ове праматерије, који лежи у основи сваке мерљиве материје, само је можда питање времена. Проналазак ове праматерије вероватно би испунио наду алхемичара, да вештачким путем праве злато и сребро из других елемената. Али се тада јавља ново велико питање: „*Како стоји ова прамаса према васеленском етру?* Стоје ли обе прасупстанце у битној и сталној противности, или је можда сâм покретни етар створио тешку масу?“ Као одговор на ово велико и главно питање постављене су разне физичке хипотезе, ну као год код разних хемијских хипотеза о атомима, тако исто и овде је за сада немогућно те хипотезе јасно потврдити, а то исто, како ми се чини, вреди и за дубокоумну хипотезу, коју нам је развио г. предговорник о дејству (Wirken) васеленског простора (Weltraum). Као што он право вели, у свима овим природно-философским огледима ствар се тиче још „*природњачких религијозних назора*“, на што сваки човек може имати врло разнолике погледе, према своме субјективном суђењу и образовању. Моје је мњење, да се решење ових великих питања за сада још налази на супротној обади при-

родног сазнања и да ћемо на то питање морати још за дуго времена одговарати са „*ignotamus*“ — ако не и са „*ignorabimus!*“ —

Са свим друкчије стоји ствар, ако, не гледећи на ове атомске елементарне хипотезе, управимо своје погледе на историјске односе *светског развића*, какво нам се јавља у последње три деценије, услед огромних напредака у познавању природе. Овде нам се у границама нашег природног сазнања отвара нова огромна област, област, на којој је са свим изненада решен читав низ најважнијих проблема, чије решење пређе сматрању за немогуће.

Свима осталим освојењима човечјег духа претходи овде наша модерна *наука о развићу!* *Гете* је о њој слутио пре 100 година, али ју је тек у почетку нашег столећа у одређенијој форми *Дамарк* исказао, док ју није *Чарлс Дарвин* до краја извео. Његова је селекциона теорија испунила шупљине, које је *Дамарк* оставио отворене у своме учењу о узајамном дејству наслеђа и прилагођивања.

Сад знамо поуздано, да се органски свет на нашој земљи исто тако стално развијао „*по вечитим челичним законима*“, као што је то још 1830. год. *Лајел* (Lyell) показао за свет неоргански. Знамо да су безбројне и разноврсне животиње и биљке, које су у току од неколико милијуна година нашу планету населиле, само разне гране једног истог стабла. Знамо да је и сâм род човечји најмлађи, највиши и најсавршенији изданак у колу кичмењака.

Читав низ догађаја, који су се са свим по закону извршили у *природном развићу*, води сада мисаони дух човечји кроз еоне (Аеонен) од првобитног хаотичног стања до данашњег „*светског уређења*“. Првобитно нема више ничега у бескрајном васеленском простору осим покретног васеленског етра, у коме се налазе безбројни једнолики посебни делићи у виду прашине, то су праатоми; можда су сами они прво „*средштите за згушњавање*“ треперљиве „*супстанце*“, од чијег се остатка етар образује.

Пошто су се праатоми или атоми *масâ* у извесном броју груписали, тада постају наши атоми елемената. По *Кант-Лапласовој* небуларној хипотези (Nebularhypothese) из те треперљиве „*прамагле*“ одвајају се светска тела, што се окрећу око своје осовине. Једно, од много хиљада тих светских тела, јесте и наше сунце са планетама, које су из њега постале услед центрифугалног замахвања. Једна планета нашег сунчаног система јесте и наша сићушна земља, која за нео свој индивидуални живот има да захвали сунчаној свет-

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

дости. Пошто се усијана земљина кугла до извесног степена охладила, таложи се на стврднутој кори њене површине капљичаво-течна вода, тај први услов за живот органски. Атоми угљеникови почињу органски да дејствују, јединећи се с другим елементима у шпрљива плазмена јединица. Мали делић плазме савлађује јачињу кохезије и индивидуалног узраста, распадајући се у две равне полутине.

С овом првом *монером* започиње органски живот и његова нарочита функција, наследство. У хомогеној плазми монере од спољне мекше масе издвоји се чвршће централно једно; тим диференцирањем од једра (*nucleus*) и протоплазме постаје прва органска ћелија. Такве протисте (*Protisten*), или створења с једном ћелијом дуго време беху искључиви становници наше планете. Из ценобија (*Coenobien*), или више таквих удружених облика, развише се тек доцније најнижи хистони (*Histonen*), биље и животиње од више ћелија.

Наслањајући се с поузданошћу на три важна емпиријска „сведочанства о постању“, палеонтологију, упоредну анатомију и онтогенију, *историја развића* води нас сада од најстаријих облика метазоа к најпростијим животињама вишећелијичним, док најзад стоју по стоју не дође до човека. На самоме дну заједничког стабла метазоа налазе се гастреаде и сунђери. Њихово цело тело у најпростијем облику састоји се из једне округле желучне кесице, чији танак дувар чине два реда ћелија, две главне клице. Слична клица, двоћелијични желудак, наводи се и код свију осталих метазоа, почевши од најнижих коприва и први па до човека. Из општег стабла хелминта (*Helminthen*) или нижих црва, развијају се као самосталне гране четири посебна стабла: мекушци, звезде, зглавкари и кичмењаки. Само се ови последњи слажу с човеком у свима битним односима телесне грађе и развића. Читав ред нижих кичмењака, што у води живе, (зракари, лампрете, рибе), измиче испред амфибија, што на плућа дишу. Ове се јављају тек у периоди каменог угља. За амфибијама иду у мешовитој периоди прве амниоте (*Amnioten*), најстарије рептилије, из њих се развијају доцније у периоди тријаса најпре тигре, а за тим сисари.

Да је човек по своме целокупном телесном градиву прави *сисар*, зна се тек откако је у опште уочено природно јединство у овој највишој класи животињској. Најпростије поређење морало је уверити непристрасног посматрача о блиском сродству облика човечјег с мајмунским, који је од свих сисара човеку најсличнији. Упоредна анатомија, која још даље иде, показала је, да су све

разлике у грађи код човека и мајмуна антропоида (гориле, шимпанза, орангутана), мање, него ли сличне разлике у грађи ових „мајмуна антропоида“ и мајмуна ниже врсте. Филогенетски значај по *Хекслијевом* учењу то нам такође потврђује. На велико питање о пореклу рода човечјег или о „положају човечјем у природи“ одговори се с научног гледишта: „Човек води своје порекло од једне врсте мајмуна (*сисара*)“. Антропологија откри дуги ланац кичмењачких предака, који су претходили познијем постанку тога најразвијенијег изданка.

Неизмерни значај светлости, коју бацају ова објашњења науке о развићу на укупну област људског природног сазнања, јасан је у очима свију. Та ће објашњења показати сваке године у толико више свој утицај на све области науке, у колико се више буде утирао пут веровању у њихову непобитну истинитост. Само незналице и ограничени умови могу још и данас сумњичити њихову истинитост. Ако пак овде онде по неки старији природњак оспорава њихову потврду, или за то види недостатак доказа (као што је то чинио пре неколико недеља један славни немачки патолог на антрополошком скупу у Москви), он тим само показује, да су му са свим непознати успеси новије биологије, а пре свега антропогеније. Укупна биолошка модерна литература, наша целокупна данашња зоологија и ботаника, морфологија и физиологија, антропологија и психологија, све су оне десцендентном теоријом прожете и оплођене.

Као год што је природна наука о развићу на монистичкој основи расветлила и објаснила укупну област телесних појава у природи, то исто вреди и за област *душевног живота*, који не треба двојити од телеснога. Као год што је наше човечје тело постало дагано и постепено из другог низа кичмених праотаца, то исто важи и за нашу душу; као функција нашега мозга она се је постепено у узајамности с њим и развила. У кратко, што ми називамо човечја душа, то је само сума нашег осећања, воље и мишљења, сума физиолошких функција, чије елементарне органе сачињавају микроскопске ганглијске ћелије нашега мозга. Како се у току од милијун година из можданих облика виших и нижих кичмењака постепено развио најзад величанствени склоп мозга, тога човечјег душевног органа, то нам показује упоредна анатомија и онтогенија. Како се упоредо с њим развијала и душа — као функција мозга — о томе нас учи упоредна психологија. Ова нам последња још показује, како се један нижи облик душевне функције већ јавља код најнижих животиња, код једноћелијичних праживотиња, инфузорија и ризопода.

Сваки природњак који је, као ја, кроз дуги низ година посматрао живот ових једноћелијичних протиста, тврдо је уверен да и оне имају душу, та „душевна ћелија“ такође се састоји из суме осећања, мишљења и воље. Наше осећање, мишљење и воља само се по ступњу од тога разликује. Исто тако, већ у јајној ћелији из које се човек развио, као и свака друга животиња, наводи се једна „наследна душевна ћелија“ (као „потенцијална енергија“).

Прави задатак сваке, у истини научне, психологије неће бити као до сада узалудна спекулација о неком самосталном душевном бићу бестелесном и о његовом загонетном и привременом односу према телу животињском, већ напротив упоредно проучавање душевних органа и експериментално испитивање њихових физичких функција. *Јер је научна психологија део физиологије*, науке о функцијама и животном раду организама.

Слично новијој физиологији и патологији мораће се у будуће и психологија и психијатрија окренути ћелијама и у првом реду испитивати душевне функције ћелија. Какве нам важне податке даје таква *психологија ћелијца*, још на најнижем ступњу органског живота, код једноћелијичних протиста (т. ј. ризопода и инфузорија), показао је ту скоро *Макс Ферворн (Verworn)* у својим извршним „психо-физиолошким студијама протиста“.

Исте главне врсте душевне радње, које налазимо код једноћелијичних организама — појаве дражи, осећања и кретања — могу се показати и код вишећелијичних организама, као функције ћелија, које њихово тело састављају. Код најнижих метазоа, код бескичмених животиња из реда сунђера и полипа, нема још, као и код биља, никаквих нарочитих душевних органа и све ћелије у телу имају мање више учешћа у „душевном животу“. Тек код виших животиња јавља се душевни живот локализован и привезан за нарочите органе.

(Свршиће се)

НАСЛЕДНОСТ И КАРАКТЕР¹⁾

Утицај наследности на карактер. — Чињенице које то доказују. — Наследност инстинкта, брадљивости, тврдичења, убилачког нагона. — Историски примери. — Наследност предног и националног карактера. — Састав карактерних елемената услед наслеба. — Питање о напредовању путем развита. — Неслагласност међу напредком у природи путем одабирања и напредком у свету моралном путем одемењивања карактера. — Закони наследности. — Важност наследности у педагогији.

Педагогија је ставила себи у задатак, да утиче на оне разноврсне силе, које под именом нагона и воље бораве у души детињој, у намери да их

¹⁾ Одељак IV из дела: *L'éducation du caractère*, par A. Martin, Paris 1889.

измени или да се њима послужи ради постигнућа своје врхе. С тога је потребно да их добро познаје, а нарочито да уме водити рачун о њиховој јачини. Питање о њихову пореклу, њиховој историји од велике је важности. Свима је познато, да време много утиче на отпорну снагу ствари. Старије дрво много је мучније ишчупати, него ли млађе. Јучерашње навике лакше се мењају, докле се застареле опиру често пута свима напрезањима. Тако је већина елемената, што састављају наш карактер, много старијег порекла, него што смо сами; они су постојали много пре нас, у нашим родитељима, који нам их предадоше у наслеђе, и који су их сами примили од својих предака. То је наслеђе које прелази с колена на колена, услед закона наследности, који је доказан мноштвом чињеница. Уставићемо се нарочито на онима, које се тичу карактера²⁾. У том погледу можемо човека да упоредимо са животињама. „Коњ плашљиве ћуди, који се рита и уједа, производи ждребад исте ћуди“, вели Бифон. Жиру де Бизаренг примећује, да се код животиња наслеђем преносе и неке особите околности. „Један ловачки кер, који је још млад одвојен од својих родитеља и одгајан далеко од њих, беше веома упорне ћуди и што је значајно, он се толико плашио од пуцња, који изазивље код других керова радосну узбуђеност, да су његове госе морале одустајати од лова. Кад се неко томе зачудио, одговорише му, да ништа није мање чудновато, јер му је отац био исте ћуди“.

Прочите пажљиво карактер деце у породицама, које добро познајете, као и карактер њихових родитеља, и прикупите што више података о њиховим претцима: уверићете се да су карактерне црте пренесене с једних на друге исто тако, као и црте лица, премда у различитим комбинацијама. Често пута каже се о неком детету: „Он је сушти отац, мати, дед и т. д.“ Таке примедбе ретко кад да су са свим тачне; било би истиније рећи: „У њега је ова црта од оца, она од мајке, деде и т. д.“ Сличност у цртама лица свакоме пада у очи; моралну сличност већ је теже уочити. Физична сличност долази без сумње од наслеђа; ну морална сличност могла би се приписати утицају подражавања, кад се не би често дешавало, да се на детету појављују карактерне црте неког претка, којег оно није никад ни познавало, и с тога му није могло ни подражавати. У осталом, кад би ту био само утицај подражавања, не би се могло протумачити, зашто би дете обновило неке црте јаче него друге; с тога се

²⁾ Види по овом питању: Ribot, *l'Hérédité psychologique*.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

мора допустити природна склоност, као последица наслеђа. С овог гледишта свака би породица могла да буде предметом веома занимљиве монографије, те би се на тај начин прикупили многе нове чињенице у прилог закону о наследности карактерних црта. Ради примера изнећемо неколико чињеница.

Између њих постоји цела једна категорија, која изазива у данашње доба општу пажњу, то су случајеви у којима се појављује наслеђе оне врсте пројдрљивости, која се зове пијанством. Гал прича о једној руској породици, у којој су отац и дед пре времена пропади као жртве своје склоности да пију јака пића; унук њихов показивао је још у петој години исту страст у највећој мери. У новије време прикупили су Магнус Хус и Морел толико података о наследству алкохолизма, да нам је лак избор између њих. Неки човек, који је одао алкохолном пићу, има сина, који показиваше још у детињству најсуровије нагоне. принуђен да буде војник, он продаде све своје војничке ствари, да би набавио себи ракије и избеже смртну казну само услед уверења лекара, који познадоше у њему неодољиву страст за пићем¹⁾. Ваља забележити овом приликом, да деца алкохолиста показују још у детињству најсуровије нагоне. То је с тога, што се страст преноси не само у виду пијанства, већ и у најжалоснијим изменама, као што су прерана суровост, леност, скитање; то је по речима чувеног психиатра Морела, прђија пијаначке деце. Једна америчка статистика, коју наводи Деспин, показује да су така деца десет пута више расположена на преступе и злочине, него друга деца.

Тврдичење и сродни нагони такођер су махом наследни. „Приметно сам, вели Модслеј, кад је неки човек много радио, да би доспео до богатства, да је последица тога физична и душевна клонудост у потомака његових, која води кашто дотле, да се породица угаси у трећем или четвртог колону. Кад се то не деси, онда заостаје увек неко инстинктивно лукавство, подмуклост, претерано самољубље; опажа се одсуство истинских моралних појмова. Ма каког мишљења били остали посматрачи, ја ипак тврдим, да претерана страст за богатством производи, гутајући све животне силе, расположење ка моралном опадању, или умном и моралном у исто време“²⁾.

Ево једног занимљивог родослова, који показује наследност крадљивачких и убилачких нагона. Јован Крстин има три сина: Петра, Тому и Јакова; Петар има сина Јована, који би осуђен

на вечиту робију за крађу и убиство; Тома има сина Фрању, такођер осуђеног на робију због убиства, и Мартина, осуђеног на смрт због убиства. Син овога свршио је као допов у Кајену. Трећи брат, Јаков, имао је седморо унучади, који сви беху допови и једног праунука, који би осуђен на смрт за крађу и убиство¹⁾. Гал наводи као пример једну развратну жену из Сједињених Држава, која је имала осамдесет потомака у правој линији, од којих је једна четвртина била осуђивана, а остали беху пијанице, блесани, суманути и просјаци.

Историја нам износи много примера, из којих се јасно види утицај наследности на карактер. „Физични састав, овај творац моралних склоности, вели Волтер, преноси у исти мах и карактер од оца на сина кроз векове. Апијеви беху увек горди и непоколебиви, Катони увек строги. Сва лоза Гвиза беше одважна, дрска, бунтовничка, чудна смеса најбезобразније охолости и најљубазније учтивости. Почевши од Фрање Гвиза па до онога који се силом намете за краља народу напољском, сви беху растом, умом и храброшћу изнад обичних људи. Видео сам целокупне слике Фрање Гвиза, Бадафра и његова сина; растом су по шест стопа; на лицу им исте црте, иста храброст, иста дрскост на челу, у очима и у држању“²⁾. Ласно беше Видемајстеру да докаже наследну болест у четири ћесара: Тиберија, Калигуле, Клаудија и Нерона; њихове чудовишне пороке беху сјајно описали још Тацит и Светон, који су прво спазили предају порока наслеђем. Веспасијан, који је био чувен као тврдица, имао је међу својим прецима једног трговачког посредника и једног кајшара. „Скоро сви кнежеви из породице Конде, прича Сен-Симон, одликовали су се плаховитошћу и неустрашивошћу, великом подобношћу за војну вештину, сјајним умним даровима; у исто време беху у њих настраности које граниче са лудилом, гнусни пороци срца и карактера, злоћа, нискост, свирепост, користољубље, гадно тврдичење, склоност на пљачкање и тиранију и она врста суровости, услед које буду мрскији тирани, него ли сама тиранија“. Сен-Бен напомиње, поводом књиге у којој је Ломени изнео студију о породици Мирабовљевој: „Он је пронашао једну нарочиту расу, са карактерима силне и узвишене оригиналности, у којој је Мирабо требао само да поникне, па да постане чувен, да прогми као метеор, тако да се за њега може рећи, да је био изгубљени, блудни син, ну у исти мах и најславније чедо своје расе“. Најлешње врлине такођер су наследне, чему служи као пример по-

¹⁾ Ribot, l'Hérédité psychologique, I. d. тл. V.

²⁾ Pathology of Mind, стр. 284.

¹⁾ Despinae, Psychologie naturelle, књ. II. стр. 410.

²⁾ Dictionnaire philosophique, чланак Caton.

родица Ламоањон, из које је један од последњих представника, Малерб, играо тако племениту улогу у Француској историји; с тога је Флешје с правом назива „једном од оних породица, које се рађају, тако рећи, само правду и милосрђе да врше, у којима се врлина преноси крвљу, подржава саветима и одушевљава великим узорима“. Има дакле карактерних црта, које су заједничке у свакој породици, и које се тумаче не само утицајем околине, подражавањем, него још нарочито утицајем крви.

Неке карактерне црте заједничке су целим областима, народима и расама: оне постају у почетку услед разних узрока, пу утицајем наследности пренесе се кроз векове, са већим или мањим изменама, али се увек могу распознавати. Покрај све централизације и народног јединства Француске, чувају Лоренци, Шампањци, Гаскоњци, Провансалци своје особине и мане, које су услед разних узрока стекли. Између ових једни су ишчезли, као ратови, непријатељске најезде, освајања, извесна уређења и нарочити обичаји, а други још делају, као што су земљиште, климат и т. д. Ну ма какви били ти узроци, били они пролазни или стални, њихове последице остају у снази и чувају се наслеђем. С тога можемо скоро поуздано рећи, да ћемо разликовати Гаскоњца од Лоренца, и ако им не знамо порекла, по физиномији и по карактеру, по неким цртама које су значајне за сваку од ових области. С друге стране, ма да живе далеко један од другог, под различитим поднебљем, у суседству са народима, који врло мало личе један на другог — са Немцима и Шпанцима — ипак ћемо запазити и у Лоренца и у Гаскоњца опште карактерне црте њихове заједничке, француске, нације, којима они личе један на другог; јер постоји национални карактер, који се образује махом под утицајем наследности. „Кад бисмо имали — вели Рибо — каку ваљану етнографску психологију, јасније бисмо уочили улогу наследности у стварању народног карактера. Историци су још одавна створили себи стално мишљење о карактеру разних народа и о немогућности да се исти измени. Тако је Француз деветнаестог века, у суштини, Гал из доба Цезарева. У Коментарима Цезаревим, у Страбона и Диодора, налазимо све битне црте француског националног карактера: ратнички дух, љубав према сјају и блеску, крајње лакоумље, неизлечива таштина, досетљивост, брбљивост и поверљивост. У Цезара има напомена, које нам изгледају као да су јуче написане¹⁾. Овај навод може да изазове озбиљних приговора; може се рећи, да је ту Француз нетачно нацртан, да не ваља веровати оваким

уопштавањима, под која се не могу подвести толики посебни случајеви; да су се првобитни Гали — који ни сами можда нису представљали једнородан народ — измешали на разним крајевима са Иберцима, Латинима, Германцима, Францима, Визиготима, Бургундима, Норманцима и т. д. Нећу да улазим у расправљање овог етнографског питања. Ну ма кака била првобитна крв некога народа, од онога часа кад је се неки народ сталожно, нагомилава он најлак читав капитал заједничких осећаја, пдеја, навика, које продру у све душе. те чине њезин саставни део; то се предаје крвљу с колена на колена, те саставља етнички карактер. Тако постоји карактер француски, карактер енглески, који се разликују један од другог, пу који се могу мешањем крви узајамно проширити. Нема сумње да би из неколико узасобних бракова између француских и енглеских породица пронашло после неког времена потомство, које би се видно разликовало како од чистих Француза, тако и од чистих Инглеза, и које би представљале у неким цртама мешовит карактер, у коме би се смешале врлине и мане оба ова народа. Морамо ипак признати, да се у таким деликатним питањима треба чувати непотпуних индукција и пренагљених уопштавања, јер се анализа и синтеза карактера не може изводити са оном поузданошћу и тачношћу, којом се врше хемијске операције.

Ласно је увидети, да су елементи, који састављају карактер неке особе, породице, нације, расе, имали кадгод свој почетак, да су били нови, а не наслеђени, у неком часу њихова живота. Наследност може да отпочне свој посао у погледу разних елемената карактера, са сваком покољењем; ну једном отпочетп посао не губи се са тим покољењем, већ предази и на она која долазе. Да протумачимо то примерима. У некој породици, где владају из одавна предања умерености, штедљивости, честољубља, врло је вероватно да се неће појавити ни на једном њеном члану порок пијанства; пу то се ипак може изненада догодити. Тако се јавља у карактеру породичном нов, превратнички елеменат, који не мора бити пролазног века; пијанац, кад се ожени, може га предати у наслеђе своје потомству, било под истим видом, било у промењену облику, као што споменусмо раније. На исти начин може да предази на потомство нека особеност организма, нека телесна болест, пошто се једном појавила у породици.

Бива ли да ишчезне после неког времена нови елеменат, који често пута јако измењује личност? Што се тиче физичке стране, питање је још веома тамно; једни се елементи уворењују, а други се

¹⁾ Ribot, l'Hérédité psychologique, I. d. VIII. одељак,

губе. Позната је сталност неких црта лица у историским породицама, нпр. носа у Бурбонаца, усана у Хапсбурговаца. У браку између бела човека и жене црнице рађа се мулат; ако се овога потомци жене само белим женама, црна крв ће најлак да се изгуби, и породица ће после неколико нараштаја да се опет врати типу беле расе. Што се тиче моралне стране, питање је да ли остаје нека одлика или мана, кад се једном појави, за навек у породици, да ли се исте наследном предајом снаже или слабе? Да ли им је суђено, да се поступно, али поуздано, угасе? Питање мучно, скоро неразрешиво при садашњем стању нашега знања. Па ни сам карактер феле није посве сталан; култура може временом да произведе дубоке промене на њему. Домаће животиње, просвећени човек јесу потомци давних предака, у којих беху нагони, каке ми данас ни мало не налазимо у њихових далеких потомака. Сократ, Вашингтон, Гете имађаху, као и ми, за претке дивљаке кватернерне епохе, који беху на сву прилику људоджери. Ну ти дивљаци ласно се могу распознати, што се тиче карактера, међу члановима мало пре споменуте породице крадљиваца и убица.

С погледом на закон борбе за опстанак и природног одабирања, може ли се признати да се нови елементи на дуже или краће време укоренјују, кад доприносе победи најбоље снабдених створова, а да напротив ускоро се губе, заједно са створовима у којима се појављују, кад постају узроком слабости, крђавости? На тај би се начин људски род, као и све остале животињске феле, непрекидно усавршавао услед овог природног одабирања, које издваја ваљано, да га размножи, а неваљано, да га уништи?

На жалост, још смо далеко од тога да будемо сложни по свима овим питањима, а посебице по овом о непрекидном усавршавању. Кад упоредимо првобитног човека, како га замишљамо према доста непотпуним научним подацима, са данашњим човеком, не узимајући на ум непријатне изузетке, морамо доиста признати, да је напредак у многим погледу видљив, како у физичком тако и у моралном, и да изгледа као да се човек све то више уздиже изнад животиње. Па ипак, зар неће бити празна машта кад се надамо, да ће се човек непрекидно усавршавати услед закона Дарвинових, и да ће једног дана на земљи настати општа владавина честитости, умности, доброте, нежности? Пре свега нас историја у том ни мало не храбри. Она нам показује да може нека сразмерно висока цивилизација, услед великих и бурних догађаја, да уступи место размерном варварству. Италија и

Галија представљаху пре германске најезде један ступањ цивилизације, који и ако нижи у неком погледу према нашем, нпр. у индустрији и науци, ама једнаке вредности у другом правцу; прохујало је неколико векова, средњи век је у пуном јеку: а у поменутих земљама све је ударило на трашке. У осталом ваља напоменути, да се не опажа сагласност између наших моралних појмова и тајанствених циљева природних.

Развијајући васпитањем најплеменитије особине карактера, писмо ни мало сигурни, да ћемо тим најбоље наоружати за борбу за опстанак оне особе, на које тако утичемо. Можда пеће природа баш њима да одреди венац победе, и расе којима она досуђује победу нису можда баш оне, које својом честитошћу, нежношћу, добротом, умношћу по изгледу више вреде него остале. Један научник из чувене женевске породице Декандола уставља се у једној својој расправи о наследности на јеврејској раси, као очитом примеру атавизма. Он описује карактер израиљски и нагађа, шта би било од Јевропе, кад би само Јеврејима насељена била. „Кад би Јевропа била насељена искључиво Израиљанима, она би нам представљала ову јединствену слику. Ратови би престали са свим; милијуни људи не би се отрзали од разноврсних корисних послова; дочекали би да се смање државни дугови и данци. Услед познатих склоности Јевреја, одмакло би се врло далеко у неговању науке, књижевности, уметности, нарочито музике. Индустрија и трговина процветале би на сав мах. Покушаји против личности били би ретки, а покушаје против сопствености ретко кад да би пратило насиље. Богатство би се силно умножило услед разумног и непрекидног рада, скопчаног са штедњом. Ово богатство послужило би обилатом добротворству. Свештенство не би долазило у сукоб са државом, или само у споредним питањима. Јавни службеници показивали би мало сталности, и били би глобације. Бракови би били превремени, многобројни, свугде поштовани; услед тога би била ретка недела, која потичу са распусности обичаја. Народ би био здрав и леп. Рођења би била многобројна и средњи век људски продужио би се“. Сем неколико црта, зар ова слика не одговара идеалу, што га себи правимо о друштву просвећену, срећну, добру и у опште честиту? Зар нам се не чини веома жељно, да нас непрекидни напредак нашег друштва одведе сличном стању? Зар то није, са неким изменама, мета којој теже разумни политичари, економисте и васпитачи? Ну исти научник овако наставља: „После те слике, која се ласно може схватити на основу познатих чињеница, хитам

да додам, да овако сложено друштво не би било дуга века. Нека би у Јевропи или у суседним земљама заостало ма колико потомака старих Грка, или Римљана, Келта, Германаца, Словена, Хуна, огромно становништво било би убрзо опљачкано, покорено и поробљено. Што би већа била богатства, тим пре би их разграбили; што би лепша била раса, тим пре би с њима поступили као са младим ђурђијанкама и са лепим заробљеницама, које некада нарицаху у Вавилону. Кад не би било варвара у Јевропи, они би дошли с оне стране мора. Једном речју, претпостављати веко големо друштво, веома просвећено, т. ј. посве човечно, мирољубиво и богато, а без грабљиваца и силника, који би се њим користили, противно је познатим чињеницама исто тако, као кад бисмо замислили неки континент насељен травоједима без месождера. Теориски може се претпоставити неко преко мере просвећено друштво, т. ј. удаљено од варварског стања; ну то не би било за њ савршенство, јер оно не би било више кадро да се заштити од насртљиваца. Примењујући ова размишљања на појединце могли бисмо рећи: „У теорији можемо замислити човека веома просвећена, у коме су удружене најлепше особине срца и ума; ну та оплемењеност била би на крају крајева за њега само узрок слабости, јер би смањила у њему извесне животињске и неморалне силе, суровост и лукавство, које су потребне за победу у борби за опстанак; и предајући својој деци у наслеђе само племените особине, зар им не би тим дао убитачан дар?“ Ако природа путем наслеђа учвршћује оне особине, које су најкорисније у борби за опстанак, избор је њен у том погледу често пута у потпуној противности са нашим моралним идејама и са послом васпитачким, који се управља према тим идејама. Ту има разлога да се узнемире васпитачи високе и строге моралности, а исто тако и оне нежне душе, које сматрају доброту у исто време као најбоље средство и као највишу сврху васпитања. Стављајући се на становниште нових научних теорија, зар није умесно страховати, да ће претерано обделавање ума и срца, развијајући веома осетљиву савест у васпитаника, начинити ове неспособнима за суровости и прљавштине, које су донеке неизбежни елементи акције и успеха у животу, и зар неће пропасти породица, у којој се преносе наслеђем одвише чисте и одвише лепе особине? Кад бисмо имали времена, разматрали бисмо опширније ово питање, ову противност између поретка природна и реда моралнога; нашли бисмо можда, да је немогућно изаћи на чистину друкче, већ претпоставком, да постоји неки натприродни поредак, којим се све

објашњава, исправља, допуњује, и који спречава те врлина није никака илузија, а васпитање коме је врлина мета, никака обмана.

За сада ћемо се држати података из искуства, онога што доиста опажамо, и враћајући се питању које нас занима, видећемо да наследност, у колико се може размотрити у њеним веома замршеним пословима, непрекидно тежи да се сама исправља, јер дела у најразноврснијим правцима. У опште нема разлога страховању, да она гомила елементе врле или порочне у толикој искључивој мери у некој породици, да је тим осуђује на изумирање. Брачне везе између родитеља по све различитих по крви, по духу и карактеру, производе недогледну разноликост, непрекидну промену породица и раса; сваки од њих завештава породу више мање различите елементе, који се комбинују те граде, тако рећи, нове нарави, нове душе, нове карактере. Сама природа тежи за том разноликошћу, јер није створила ни два потпуно једнака створа, јер је још од почетка унела између родитеља, мужа и жене, знатне разлике. Дете се мора разликовати од сваког од њих, јер спаја у себи црте двеју различних особа. „Овлашно размишљање, вели Рибо, показује већ, да само делање ова два чинитеља може произвести најразноврсније резултате: нешто средње између оба родитеља, или надмоћност мајке у свима ступњима“. Ну сем оца и мајке има дете пред собом небројено предака, од којих наслеђује како физичне, тако и моралне особине. „Ваља запамтити, надовезује Рибо, да десет нараштаја људских, а то ће рећи од прилике три столећа, представљају 2048 родитеља, чији утицаји могу да буду јаче или слабије обележени“. Ну ти родитељи нису били ни близу једнаки, и сваки од њих може да утиче на потомка у многобројним варијацијама и ниансама.

Дарвин је покушао да сведе толике замршене чињенице наследности на мален број закона; Рибо, усвајајући у главном ове законе, овако их исказује, у погледу психологијске наследности:

1. Родитељи теже да завештају својој деци све своје душевне црте, опште и посебне, наслеђене и стечене.

2. Један од родитеља може имати претежни утицај на душевни састав дететов; у том случају опажа се надмоћност утицаја на истом поду, т. ј. душевни карактер прелази са оца на сина, са мајке на ћер, или пак дешава се да предаз бива са једног пола на противни, т. ј. од оца на ћерку, од мајке на сина.

3. Потомци наслеђују често пута душевне особине својих даљих предака и на њих личе, а не

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

на своје праве родитеље. Повратна наследност врло је честа појава, т. ј од деда на унука, од бабе на унуку и т. д. Она је много ређа у побочној линији, од стрица на синовца, од тетке на сестричину и т. д.

4. Некоје душевне особености, јасно одређене природе, понајчешће болешљиве, јављају се у потомака у истим годинама, као и у предака.

Ма да се првим између ових закона утврђује тежња сваког од родитеља, да преда све своје особине детету, то у истини никад не бива, и по све је немогућно да дете репродукује у целини и оца и мајку. Оно репродукује неке особине једног родитеља и неке особине другог. Ну постоји правило да један од њих има претежан утицај на дете; по Шопенхауеру наслеђује се од оца воља, моћ првобитна и суштаствена, која у себи садржи инстинкте, страсти, једном речју карактер; од мајке добива се у наслеђе ум, особина другог реда. Као примере наслеђених карактера од оца на сина наводи Деције, племе Фабија, Клавдија, Фидипа и Александра и т. д.; а као примере наслеђа умности од мајке сину спомиње Ж. Ж. Русоа, Даламбера, Бифова, Хјума, Канта и т. д. Ова је теорија у осталом још на непоузданим основама. Други пак тврде, да претеже утицај оцева на ћерке, а матерâ на синове. Мишеле изналази за то много доказа у историји. „Ни један краљ, вели нам он — говорећи о Лују XVI. — није јасније потврдио један историјски закон, од којег је мало изузетака. Краљ беше туђинац. Сваки син има нарав своје мајке. Краљ је син туђинки и носи у жилама њену крв. Сукцесија мал не увек се једначи са инвазијом, докази су за то небројени. Катарина, Марија де Медичи дадоше нам чисте Талијанце; Луј XVI беше прави Саксонац и бољи Немац него сва Немачка“. Бифон радо спомињаше да је се уметнуо на мајку „која имађаше много духа, опширног знања и добро организовану главу“. Али, ма да су многобројни подаци на које се наслања поставка о наследној надмоћности једног пола на супротан, ипак су исто тако многобројни и други подаци, којима се може доказивати надмоћност једног пола на истомени.

Атавизмом се назива пренос путем крви неких физичних или моралних особина, које предазе са предака на мање више удаљено потомство њихово, не појављујући се на извесном броју потомака који су између њих. Тако се опажа на карактеру детињу по нека црта, коју оно није примило нити од оца нити од мајке, него је постојала код неког од његових предака. „Често пута опажа се, вели Рибо, између веома далеких рођака, који су

позван праве линије, чудновата сличност у телесном саставу, лику, склоностима, страстима, карактеру, наказности, болести. Кад постоје оваке сличности н. пр. између ујака и сестрића, и кад се то не може протумачити подражавањем, онда се то свакако мора приписати једном од њихових предака, чија крв тече у жилама обојице. Рибо спомиње из свог личног искуства један случај очите моралне сличности између једног ујака и његова сестрића. „У обојице се опажадо прерано умно развиће, које се одједном устави у петнаестој години. За тим снађе обојицу нека врста блесавости, услед које беху неспособни за какав озбиљнији посао. Покушавали су све врсте занимања, али се не задржаше ни на једном. Ове сличности тим већма доказују моћ наследности, што је немогућно приписати их васпитању или породичном утицају. Ујак је провео највећи део свога живота у Алжиру; сестрић је пак живео у Француској, у једној честитој и веома вредној породици. Сумњам да су заједно провели више од десет дана свога живота. Ове сличности долазе од неког заједничког претка“.

Према данашњем стању науке није могућно поуздано рећи, нарочито у погледу моралноме, које је највећи размак времена у коме нека преткова особина остаје везана у извесном броју потомака његових, да би се после опет појавила. Само нам историја даје по овом предмету неке занимљиве податке, који су у осталом врло ретки, често пута у питању, па је с тога немогућно извести из њих какав закон. У породицама које остају за навек у тами, па у многим и од оних који су на глас изнесене једним или неколицином својих чланова, успомене о претцима изгубе се тако брзо, да је немогућно ма што сазнати о њима после неколико нараштаја. То је заиста право зло у очима свих оних који, као и ми, подлажу велику вредност на чување породичних предања и успомена, и који у истима гледају најбоље јамство за сталност и снагу једне земље. Данашњи наши обичаји и установе још увеличавају то зло. Данашња је породица веома непостојана; једва склопљена, она се ванредно лако растура и расељује. Колико је људи, нарочито по већим градовима, који живе у кућама својих предака? Колико их је макар и таквих, који живе у кући свога оца кад ступе у зреле године? Услед убитачне тежње да се седимо у велике градове, биће сваким даном све ређи случај, да имамо свога домаћег огњишта. Многим становницима великих градова једва да је познат стан, у коме је случај хтео да угледају света, и за који их не везује никака породична успомена. Како се могу у таким приликама састављати и очувати домаће ар-

хиве? Претпоставимо да неки отац прикупља успомене о себи и о својим претцима, ради предаје својој деци; у напред се може са поузданошћу рећи, да ће се то завештање у брзо изгубити услед промене станова, места пребивања, услед деобе. Тако је породична историја посве ништавна и не даје у опште никаквих значајних података за важна питања о физичној и моралној наследности услед атавизма.

Остаје нам још да кажемо неколико речи о закону наследности у подударним периодима живота. „Кашто се појави из ненада у претка нека значајна црта, нека склоност у добу зрелости; у потомка се појављује иста карактерна црта, иста склоност неочекивано у исто доба, у истом облику. Дарвин назива ту појаву наследношћу у подударним периодима живота, а Хекел законом хомохроне (истовремене) наследности... Нема ни једне чињенице, која би очигледно указивала на судбински значај наследног преношења. Скривени детерминизам уноси у оца или у мајку неку физичну немоћ, неки органски недостатак, који се затим јавља у деце у виду самоубиства или лудила. Дете је здраво, напредно; чега се има прибојавати? Ну фатално завештање беше у њему још много раније, него су родитељи могли запазити и најмањег трага. Оно беше у оном оплођеном јајету, из којег се дете развило. Кроза развиће јајета, кроза живот зачетка, кроза детињско и младињско доба неприметно спроводи неумољиви детерминизам до судбинског рока. Има ли шта, што би јасније истицало на видик, колико нас дави наследност свом својом тежином, и онда када немамо ни појма о том, ни најмању бригу!“

Истовремено наслеђе могло би нам у многим случајевима објаснити неочекиване промене, које се кашто јављају у пркос свем васпитању у карактеру детињу у неком извесном добу његова узраста, као што се тим тумаче и промене у његову здрављу, у пркос хигијени. Дете обећава много, изгледа су му за будућност сјајни; ну болешљива клица дотајно га подгриза и мора најзад, у одређеном добу, избити на површину. Сва ова разлагања о наследности имају јаких веза са педагогијом. Често пута упоређују дете са меким воском, који се по вољи може гњечити, дајући му најразноврсније облике. Ово упоређење није основано на истини, и васпитачи, који би веровали у начело исказано тим упоређењем, били би у жестокој обмани. Не морамо бити следе присталице позитивне науке, нарочито докле је она још у многим питањима на становништу хипотеза, па ипак јој треба

уступити заслужено место и не затварати јогунасто очи пред њеним теоријама. Радо узамљујем врсте, које долазе, од једног научника, чији философски правац иначе не делим, јер је њима јасно исказана важност наследности у педагогији. „Ма колика била моћ васпитања, вели Модслеј, ипак је то оштро ограничена сила. Ограничена је способношћу, која је опет срасла са индивидуалном природом, с тога може делати само у кругу мање или више затворену погодбама, које још из раније постоје. Нема под небом васпитања, којим би се могло постићи, да врба понесе грожђе или чкаљ да роди смокве; тако исто ни једно смртно створење не може да прекорачи границе своје природне организације, и вавек ће бити немогућно да се поуздано подигне силан ум или карактер на темељу лоше природне организације... У сваком оделитом јајету спремило је индивидуално наслеђе особену судбину том створу... Поставите два детета још од рођења у потпуно једнаке погодбе, дајте им исто васпитање; на послетку они ипак неће бити истих способности, истога духа, као што неће имати ни исте црте лица. Свако је од њих под владавином закона еволуције, под влашћу предака чији је оно потомак... Има судбине над човеком, коју су му његови претци створили, и нико не може — ма колико се ушњао — избећи испод тираније своје организације“.

Изузев ову последњу реченицу, следбеници слободне воље могу потписати све оно што је напред речено. Моралност човечја, и његова заслуга услед тога, састоји се баш у борби противу оних наслеђених, урођених му нагона, који се противе његовим дужностима. Докле је дете још нејако да собом управља, васпитање се служи различитим способностима које у њему бораве, да га уведе у ту борбу; уводећи га у борбу, потпомаже га с почетка, а за тим га оспособљава, да је само собом издржава. Ну јасно је, да различите силе, које у тој борби судедују, за сваку особу производе и различите резултате; онај у којег су лоше страсти силне, а воља слабака, мање ће успети у тој борби, него ли онај који је у моралном погледу срећно обдарен. Ако ће васпитање да буде успешно, онда се мора веровати у његову моћ, не само услед следе вере, него на основу мношине чињеница које сведоче у његову корист исто тако убедљиво, као што друге чињенице доказују утицај наследности. Није истинито, није сагласно са чињеницама, тврдити — као Модслеј — да нико не може да се ишчупа испод тираније свога склопа. Научни детерминизам, који потпуно искључује људску слободу, исте је вредности као и мухамедовски кисмет.

¹) Ribot, l' Hérédité psychologique, 2. одељак.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

Не чудимо се, кад видимо да усвајају овај искључиви детерминизам нарочито лекари и психолози, који изучавају човека у болницама, лудницама, апсанама, и који у њима виде само болеснике, сумашуте, преступнике. У таким стањима доста се људска слобода скрива или посве ишчезава. С тога и данашње правосуђе у цивилизованих народа води о том рачун, те ублажава кривичну одговорност у делима таквих људи, или је са свим ништи, гледајући у извршиоцима само неурачунљиве људе. Васпитач који би засновао свој рад на посматрањима у заводима за поправку, међу несрећном децом, према којима сви покушаји за поправку остају без успеха, веома би погрешно расуђивао; тај би имао само још један посао да изврши: да приоведа одбацивање и уздржавање од сваког васпитачког рада. У овој средини заиста изгледа, као да тиранија организације притискује снагом, којој се не може одолети. Али ваља узети на око целу реалност, а не ограничити се само на жалосне области злочина и лудила, на ње се пронаћи вера и нада. Ну с друге стране било би детињасто веровати, да је човек — у колико је слободан — једини чинилац своје судбине, и да су деца једино онака какима их васпитање начини. Њихов карактер није карактер створа, који би изашао посве нов, посве самотворан из крила природина. Сваки је човек произашао из претходних покољења, с тога има у себи са њиховом крви и њихове нагоне, страсти, врлине и пороке. То није онај апстрактни човек, о коме говори Русо, који је о њему саставио у својој памети посве нетачно и ненаучно мишљење. Наследни утицаји његове расе, његове отаџбине, његова завичаја, његова стадежа, његове породице преплићу се у њему у најразличитијим ступњима, дајући му, истина, индивидуалну оригиналност, ну која се ласно може разложити на своје елементе, позајмљене од низа његових предака, елементе чија нарочита комбинација у њему и сачињава његову особеност.

Ну можда ће се приговорити, зашто да педагогија води бригу о питањима наследности? Само ако васпитач добро познаје карактере детиње, с којима има да ради, зашто му ваља знати и њихове почетке? Зашто да имају важности у практичном раду разматрања, која спадају у област чисте науке? Та је замерка посве површина.

Склоност, страсти, наследне навике, које су ранијег порекла него личност, у којој се појављују, захтевају, услед велике своје моћи, друкчији начин поступања, него ли кад нису старије од саме особе.

С тога је веома важно знати, не само да су наслеђене, него, ако је могућно, од када су то? Особина, која се од скора појавила у некој породици, много лакше може да се искорени, него ли она која потиче од давнашњих предака. Има их таквих, које се могу донекле изменити; а има и других, које су се наслеђем толико укорениле у карактеру нове породице, неког стадежа или народа, да су постале једна од њихових природних снага, против којих не вреди борити се, већ им се мора покорити. Исто тако било би непааметно, постављати једнолика правила за сву децу. Колико је умешности, смотрености, проицавности потребно у поступању према деци разних породица, стадежа, народа и раса! Хоћете ли нпр. захтевати исто умно напрезање и пажљивост од детета, у чијој је породици наследно незнање и душевна тромост, као од детета, чији су претци изодавна добили изврсно образовање? Познато је, да има изузетака; у породицама где влада незнање, рађају се научари; књижевници светскога гласа произлазе од родитеља нејавних умом. Ну у овим питањима ваља се држати средине, а не крајности. Верујете ли у успех, кад приповедате понизност потомку рода гордога, свикнутог да заповеда; кад препоручујете некористољубље детету, у чијој се породици негују предања трговања и користовања? Неуспех васпитачев објаснио би се врло често незнањем оних погодаба, у којима се васпитаници услед наследности налазе, као и нетрпљивошћу и самоуверењем, којим он незнаљачки војује против нарави, чији јогунаст отпор није кадар да објасни. У овом погледу, као и у многим другим, ваља васпитач да се упореди са лекаром. Савестан и искусан лекар не задовољава се само да испита садашње стање болесниково, већ га расиптује и о његовој прошлости, о родитељима, о родбини његовој, залазећи што дубље у њихову прошлост, да би добио корисних података за случај који га занима. Исто тако и васпитач, да би имао што бољи успех, не би требало да се задовољи само проучавањем карактера детињег, већ би ваљало да прикупи што више података о њиховим претцима, да састави за сваког васпитаника свога акта о његову наслеђу, као што бих ја то назвао. Не кријем, да би то било доста мучан посао. У осталом, ма како то било, ипак држим да педагогија има интереса, да се упозна са овим питањима, која су у наше дане стекла огромну важност и која имају капиталну улогу у биолошким наукама. Обогаћена тим сазнањем, она неће, као што се често пута радило, изводити скептичне и малодушне закључке у погледу васпитања и морала, него би тим налазила новог осветљења за своје предмете. Не ваља никад, ми то понављамо, затворати очи испред истине; у толико мање, што она за узвишене, крпке душе није увек тако тужна, и што научне теорије нису никако смртоносне по велика морална уверења у очима оних који умеју посматрати и проматрати.

Брање.

С француског превео
П. М. Илић.

ПРОСВЕТНИ КОВЧЕЖИЋ

ГЛАСОВИ О ШКОЛАМА.

Женски Лицеј у Загребу. — Заузимањем г. д-ра Кршњавог, начелника просветног одељења земљске владе у Загребу, умножен је број тамошњих јавних школа једним важним заводом. На дан 10. окт. 1892. год. отворен је Лицеј за девојке, који ће имати осам разреда. Прва четири разреда састављена су од ученица више женске школе. Циљ је Лицеју да да женској омладини више опште образовање, које ће их не само учинити подобним за полагање стручних испита, него их спремити и за слушање универзитетских студија. У први се разред примају ученице, које су навршиле 10 година и које положи строг пријамни испит из предмета ниже основне школе. При првом упису у Лицеј плаћа свака ученица пријамну таксу у 4 фор., а 1 фор. за школску књижицу. На име школарине плаћа се 5 фор. месечно. Сиромашне, али врло даровите ученице могу се ослободити плаћања школарине. — За унутрашње и спољашње уређење Лицеја важе одредбе закона за остале средње школе, на име: о оцени успеха из појединих предмета, о давању бележака, о издавању сведочанстава и т. д., с том једином разликом, да је, у начелу, *понављање разреда искључено*. Смер је томе наређењу, да се уласком ученица осредњег дара не ствара умни пролетаријат. — Настава у Лицеју обухвата ове *обавезне* предмете: науку о вери, хрватски, немачки и француски језик, општу књижевност у хрватским преводима, општу историју, земљопис, математику, физику, јестаственицу, филос. пропедевтику, цртање, женски ручни рад, певање, гимнастику и лепо писање. Као *погодбено-обавезни* предмети уче се: енглески језик, латински језик и педагогика. Ни једна ученица није дужна учити који од ових погодбено-обавезних предмета. Ако пак то жели, стоји јој на вољу да бира који хоће, али, по учињеном избору, предмет постаје за њу обавезан, она полаже из њега редовни испит, и општа оцена, добивена по испиту, утиче на прелаз у старији разред, као и код опште обавезних предмета. — Ученице нису преоптерћене часовима, којих је 27 недељно. — Лицеј је задржао обележје женског завода, пошто је и ручни женски рад унесен у наставни план.

(Paedag.).

С. П.

Основне школе у Хрватској и Славонији. — Ланске школске године било је у Хрватској и Славонији свега 1259 основних школа. Просечно долази по једна школа на 33,8 кв. килом. и на 1736 душа. Мушких школа бејаше 74, женских 80, мешовитих 1105; с једним наставним лицем: 824, с два: 278, с три: 56, са четири: 101. — Са хрватским (српским) наставним језиком било их је 1158, с немачким 27, с мађарским 8, с руским 2 и са словачким 2. — Свега је издато на те школе 1,520.533 фор. 79 новч. — Књижице учитељске биле су 1142 са 181.954 књиге (томова), а ђачких књижица 914 са 49.863 књига. — Уза школске зграде била су 992 школска врта. Учитеља свега: 2024 — дакле по 1 учитељ на 1142 становника. — Деце способне за школу било је 241.305, а походило је школу 146.101 дете, т. ј. 63.01% укупног броја деце, или 8.02% свега становништва.

(Paedag.).

С. П.

НАКО ЈЕ ПОСТАО ОПИЈУМ

(ЛЕГЕНДА)

На обали реке Ганге живео је у старо време неки старац — пустињак, по имену *Риски*, који је сав свој живот посветио Богу Сиви и све време свога жића провео у молитви и побожном размишљању. По вас дан он би клечао, занесен мистичним сновима, на једном те истом месту, које је он сам за се изабрао, слушајући таласање валова свете реке Ганге, а остале часове провео би у колибици, коју је сам начинио од трске, да му послужи као одбрана противу непогода и бура.

У даљини од више миља не беше у целој овој околини ни циглог човечјег бића, које би мудром служи божјем било друг или сапутник, па зато баш обрати старац сву своју пажњу мајушном једном створењу божјем, које пребиваше у закутку старчеве колибнице, и храњаше се отпадцима јела пустињакових.

То беше мало, мило живице, мишић, назван од заштитника свога именом *Маја*. Питома житињца, брзо се навикла да хвата храну из руку Рискијевих, а својим лаким скоковима и умиљатошћу разведраваше чело старом свештенику. Бистрина Мајина доведе старца и на ту мисао, да научи своје љубимче човечјем говору, а то натприродно чудо

учинио би Бог Сива, коме се целог свог живота молио верни и скромни слуга, Риски.

Тако је и било.

Што молио, бога домолио.

Сада се могао слободно и задовољно забављати с малим мишићем и тако Маја постаде умиљато зановетало а у говору извежбала се толико, да би јој се свак живи морао чудити.

Једне вечери, када је часна старина, сломљен од силних молитава, којима се по вас дуги дан бавио, — почивао на лежишту (кревету) од разнога лиића, дође му Маја скакућући, и усправив се на стражње ноге, отпоче говор дршћућим гласом:

»Часни оче! Твоја доброта коју указујеш мени малом, незнатном и сиротном створењу божјем, тако је велика, да сам се једва усудила, да те за нешто умолим«.

Смејући се одговори старац:

»О мишићу, кажи своју жељу и ја ћу ти је испунити. Сигурно си пожелело неколико зрнаца пиринча или корења из моје колибице?«

»А не, часни оче, мене не мори глад, него страх! — Ја ни поћу мира немам, јер од дуже времена ни сан ми на очи пеће!«

»Страх! — зачуди се стари слуга божји. »На напослетку шта би ти то могло тако задавати страх?«

»То баш хоћу и да ти испричам. Кад се ти, оче, сиђе доле на реку, да се богу молиш, дотрчи к мени један велики црни мачак, па ето га право у нашу колибицу, те на све могуће начине покушаваше да ме како год у своје шапе добије. До сада ми је — дао бог — срећа била врло наклоњена и ја ти се згодно избавим шапа свог грозног душманина; ама шта ми то све користи, кад се бојим и стрелим да ме лукави мачак а пре а после не превари. С тога би моја највећа жеља била, кад би ти, који си моћан и силан, природно чудо учинио те мене у мачку претворио, да се не морам бојати више онога црног великог мачка«.

Старац се сажали на то бојажљиво мало створење и смилује се на Мају, те умочи своје прете у воду свете реке Ганге и њоме покваси мишића, промрља неку молитвицу и на један мах претвори се Маја у красну мачку.

Неколико дана после тога, било је то баш пријелу, упита старац своју другарицу:

»Но, Мајо, јеси ли сада задовољна својим новим животом?«

Маја слеже раменима, почеше се десном шапом иза ува и рече:

»Не баш бог зна како, господару!«

»Где, — а шта ти сада опет недостаје, драга Мајице? Зар нисам учинио да си јака и лепа по-

стала и да се више не мораш бојати онога великог црног мачка?«

»Тако је, и ја сам се шта више с њиме спријатељила, али шта ми то све користи? Скоро сваки дан, чим ти одеш, дође пред нашу колибицу велики пас, и тако страшно лаје, да ми се длака на глави накомстреша, а савезник мој неће да ми притече у помоћ, јер се и сам боји, те згодно употреби прилику да душманину не пане шака.

Па кад ти не би задавало велике муке и труда, ја бих те лепо замолила, да ме претвориш у пса, и онда ћу барем лепо, задовољно и безбрижно живети«.

»Добро, нека буде као што хоћеш«, одговори Риски, »постани пас!«

И једва је те речи изговорио, стајаше Маја у пасјем облику пред њим.

Не би дуго по том, како је мишићу испуњена жеља и тиме постао срећним и задовољним, опази пустињак, како му верни његов друг претургује са завидљивом мржњом све кутове у колибици, док се најзад са уздасима баца на своје лежиште, спремно од приначне сламе.

Скромни старац смејао се тихо у себи, мислећи:

»Охо! тај ће опет нешто од мене да тражи«.

Тако је и било, јер Маја отпоче да се тужи:

»О господару! Ја немам речи да ти се захвалим за твоју превелику доброту. Ја бејех сиромашни мишић, и ти ме претвори у мачку, па онда у јакога пса; али не љути се, ако ти досадим новим тражењем, јер ме глад мори, и ја ти просто пропадох од глади. Отпадци и остацци од твога јела били би за мишића потпуно довољни и они би ме начинили ситим и преситим, али нису довољни да подмире овако грдно животињу, као што сам сада ја. Завидљивим оком посматрам мајмуне, који у блиској шумици весело скачу с гране на грану и хранећи се орасима и разним укуским воћем — они су сити и задовољни. Зато, милостиви господару, ако немаш ништа противу тога, ја бих желела да ме у мајмуна претвориш«.

Старац беше склон и на ту жељу Мајину и Маја скочи од радости као ван себе у шумицу, прелетале највише врхове дрвећа, загрисаше сваковрсно воће, и лаким својим скоковима наслађиваше очи свога највећег добротвора. —

Али и то не би за дуго. И овај нови живот не даваше непостојаном мишићу никакве чари. Погледајући завидљиво с најомиљенијег дрвета свог на земљу, где беше дивље свињче, Маја се усхити гледајући ту јаку животињу, и зажели да постани страшна као и ова, те ће без икаквог страха е

оклевања изјавити нову своју жељу старом пустињаку.

Ма да је Рискијева доброта скоро изгледала исцрпена према овој животињи, климаше старац главом, размишљајући о том новом тражењу мишићевом. —

Два пуна дана уживала је Маја каљужајући се по глибовима и провлачећи по шипрагу у праћуми, пењући се на стрмо камење и стење и оштрећи свој велики криви зуб, и с презрењем погледаше на весели рад разних слабих мајмунчића.

Ту, трећега дана, у рану зору, опази Маја, тргнув се из слатког сна, недалеко пред собом грдног слона, који ношаше три ловца, потпуно опремљене за лов на вепрове, те за тили час подиже један од њих своје копље, у намери да једним ударцем погоди сиротицу Мају.

Нашав се у прекој опасности, спопаде Мају самртни страх, те се за час нађе у густом шипрагу, да олате, провлачећи се кроза шуму и срећно избегнувши од сигурне погибнице, опет потражи колибицу пустињакову. Сасвим клонула баца му се пред ноге и пробеседи :

„Како је чудновата моја судбина! За једну длаку само и ја бих подлегла сигурној пропасти! Сада тек видим, да сам слабо и немоћно створење према једном слону, који мирно корача, па још с поносом и без икаквог страха под тежином грдних товара. Часни оче! Испуни ми још једну жељу, последњу, претвори ме у слона!“

Старцу се набрало чело при тим речима негових драге Маје, али тужна и ожалошћена животиња тако је жалостиво изгледала пред њим, да јој није могао одбити молбу, — за то промрља неку молитвицу, која је ускорила поповно преображење Мајино. —

Маја, мудри мишић, постаде грдни слон, који је, охоло удајући се у своју снагу, срљао у очеvidну пропаст, не знајући јадан, да су му као слону, замке спремљене. Као неискусна животиња нађе се у један мах сва запренашћена у замци, из које се никако не могаше искобељати, и кад је већ клонула од бојазни и страха за свој живот, наиђу људи, и одведу је са собом с поносом и усхићењем, чудећи се целим путем лепоти и величини њеној.

Сада је тек видела Маја много лепих и дивних ствари! Слуге ју праћаху до кнежеве палате, и кад ју овај измерио од главе до пете, одредио јој, да у јахању буде на услузи кнегињи, супрузи кнежевој.

Она беше тако умиљато и фино живинче, да је већ после неколико дана, како ју слуге дотераше

и обучише за подворење кнегиње, носила тетриван, и одмах по том је уведоше у дворац кнежев.

Не би дуго, кнегиња, окружена многим дворским госпођама, беше у свој својој красоти.

А кад се спустила на тетриван, сети се кнез, да би се могла каква несрећа догодити, јер је то био први покушај са слоном, да се за лов употреби. С тога кнез закључи, да се и он придружи кнегињи.

Са особитом нежношћу и пажњом сусреташе он кнегињу, која се сва сјала од дијаманата, весело и поносито погледајући на све стране и држећи себе за најсрећнију на овоме свету.

Такву је виде и Маја, којој се срце напуни жучи и јада, желећи постићи исто такву срећу и сјај.

Када скинуше с Маје свечано рухо, поврати се сирота погнуте главе, у палату кнежеву.

Само још једна једина чежња врзла се вечито по Мајиној глави : како би улучила згоду да дође до колибе пустињакове, да му најновију жељу своју искаже и веће своје јаде изјада.

И сам јој је случај помогао. Слуге кнежеве, кад видеше своју Мају жалосну и сломљену од бола, кад видеше, да никакво јело не меће у своја уста, понудише је најбољим залагајима, и кад их она ни окусити не хтеде, дођоше на ту мисао да ју воде на обалу реке Ганге, држећи за извесно, да ће једно купање у светој реци повратити несретној животињи свежину и изгубљену снагу.

Што наумише, то и урадише. Са неописаном радошћу разумела је Маја њихов договор, научивши се прилично човечјем говору, и задовољно касаше поред својих вођа, чекајући згоду да им умакне. И ту јој срећа послужи. Слуге су понеле са собом и јело и због јела задржаше се на пољу, где су одредили мали час за одмарање. Ужасно јака врућина тога дана учини, те по јелу сви заспаше, а када се иза сна тргоше, а од слона ни трага ни гласа, јер не беше везан; пошто су сви пратиоци знали да је миран, зато држаху да га није ни потребно било везати. Ма да су завиривали на све стране и викали што им грло доносило — све би узалуд, слона нема па нема, и по том се слуге вратише путем, којим су и дошли.

Маја, међутим, знајући тајни пут, стигла је до колибе пустињакове.

Риски беше баш дома и чисто се зачуди, кад чу Мајин глас и спази, како пред колибицом клечи.

„Ево ме, у праху лежим, пред лицем твојим господару“, — поче Маја тужним гласом — „и закљичем ти се, да је ово последња, ама баш последња молба, којом се сада теби обраћам. Не испуниш ли ју — онда допусти да свиснем од туге

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

пред твојим ногама, јер у овој кожи нећу више да устанем, нити ћу игда више што окусити од јела и пића“.

»Онда говори“, заповеди скромни старина строгим гласом, шта би још хтело твоје несито срце?

«Ја сам све до сада била лудо створење, одрасло у самоћи, неискусно, које ништа даље од носа није знало. Сада тек увидех сјајну страну овога живота и сад тек увидех, како сам неумесне жеље имала, мучећи те вечито да ми их испуниш“.

»Па ти си, Мајице, сваки пут удешавала да свој живот побољшаш, и вечито си сама себе варала; — тако то бива свакоме, ко се упушта у лов на своју срећу!“

»Не, не — у мојој безазлености и глупости не можеш никако прогледати, да видим ко је најсрећније створење на целом земљиним шару“.

«А сада то знаш?»

»Јесте, часни оче, то ја сада извесно знам: то је — кнегиња; и ако још само трунак љубави према мени гајиш, то ме претвори у кнегињу, а ја ћу ти бити вечито благодарна, и молити се богу за тебе, као свога највећег добротвора, докле год будем жива“.

Риски диже лагано десницу. «Мајице, Мајице, то је жеља пуста, глупа; у мојој моћи није да ти је могу испунити“.

»Уби ме с места!“ зајеца Маја и, од бола и очајања, сруши се на земљу.

Тај призор је дирнуо старца.

«Чуј ме“, поче он блажим гласом, »кнегињом не могу те начинити, јер створити престо и богаство није ми у власти; али на моју молбу, као што се надам, смиловаће се бог Сива, и дати теби човечји облик“.

»И тиме бих била задовољна, промуца Маја кроз сузе, док је скромни старац неку молитвицу тихо изговарао.

Мало час после тога нестале слона, а пред свештеником клечаше девојче од неописане лепоте и љупкости.

Риски пусти своју десницу на златне витице погнуте главе девојчине и рече свечаним гласом:

»Мајице, опет си постигла оно што си желела, само ако будеш умела поштовати поверење и доброту, коју ти је бог указао; јер садашњим човечјим стасом, који си стекла, примаш на себе и нове, свете дужности. Њих се вечито сећај, и остани вечито добро, непоковарено створење, које све више тежи за узвишенијим идеалима. Мој ће те благослов вечито пратити, јер бог Сива ми је дао, да само добра могу чинити, — прва погрешка упропастиће те и ти ћеш постати изгубљена душа“.

Маја се диже, својим дивним ватреним очима погледа у старца, осу пољупцима рубове хаљине свештеникове и рече:

»Твоје су речи дубоко усађене у мом срцу и нико их избрисати неће — и захвалност моја према теби трајаће вечито, докле год будем жива“.

На то ћутаху обоје. Старац иђаше према реци, да своју молитву сврши, а Маја за њим, занесена пријатним сањаријама.

Тако прође време, кад чуше из даљине глас и звук ловачког рога.

Маја се осмехну. »То су ловци, који дођоше да ухвате слона“ — шапуташе она.

Њена се слутња обистинила; али Маја ни издалека није мислила, да је сам кнез био вођа ловачког друштва, а да би му драгоцену животињу, која му се јако допала, опет пала шака.

Од силне хитње за ловом, већ је далеко од друштва одмакао, те се тако и могло десити да су га ловци изгубили из вида, кад је добро парче пута прешао; сад, кад чу Рискијев говор са девојчетом, дође близу њих, провукав се кроз жбуње, и трже се кад их виде, држећи Рискија за опца, а девојче за ћерку му.

Маја познаде одмах кнеза кога је лепота и витешки стас на њу особити утисак учинила, те му се понуди за помоћницу у лову, кад је чула, шта је предмет њиховом ловљењу.

Риски одобри то, не слутећи зла, и пошто је кнез са захвалношћу примио понуду, крене млади пар и Маја изабра пут, којим је знала да се неће сусрести с пратњом кнежевом. Њеном оку није могао умаћи утисак, који је она на срце кнежево учинила, јер као очаран погледаше он крадомице дивну појаву умиљатог девојчета, и уста му шапутаху, што Маја није могла разумети, и ако је тек пре неколико часова постала ћерка Евина.

Са особитом милином и девојачком скромношћу одговарала би Маја на питања кнежева и увећавање његово допадање према њој. Тако, кад је његова наклоност према Маји већ толико порасла, он најзад проговори: »Тешко ћу моћи преживети час, када се будемо растајали“.

Са сузним очима метну Маја руку на срце, затим је пружи кнезу у знак растанка.

Он је то разумео и зато проговори у највећој ватри:

»Ако је твоје срце мени наклоњено, ти најлепша на свету, то ми допусти, да се још могу надати, заиста би ми тешко пало кад бих своју љубу морао одбацити“.

»Еј, кад би ме ти у истину волео, не би презао ни од какве жртве“, рече Маја ласкаво, са умиљатим осмејком.

„Све кад бих и то учинио“ настави кнез по кратком размишљању, „шта нам то све користи? Ти си од нижег племена, и по строгом закону, који нас везује, не можеш бити моја супруга“.

Са достојанством усправи се Маја, погледа га и проговори:

„Сада знај, кнеже, да сам ти ја од краљевске породице. Теби поверавам највећу тајну свога живота, а ти ту тајну не откривај никоме! — На далеком истоку била је држава мога оца. Издајике — рођаци — завере се противу њега и тако га збаци с престола. Он погину у бегству, а Риски, који га праћаше, спасе ме и доведе амо, где ме је у самоћи одгајио. Ја се не зovem Маја, него „Постомани“ (Мак).

Зна се, да заљубљеник све верује што му се каже, и зато се не треба чудити што је кнез веровао младој, лепој лагачици, која му једну басну за другом причаше, сећајући се још и онога доба када је, као мишић, добро отворила уши да чује и поприми све басне што их је пустињак, њен највећи добротвор, читао из старих књижурина о пропалим царствима.

Особита лепота Постоманина, њена бајност и љупкост, њен дивни стас, постаде предмет романтичним причама у целој околини.

Лепо Постоману уведоше најсвечаније у палату, и за час пуче глас: да је кнез отерао кнегињу и да хоће да се ожени лепом дошљакњином.

Читава чета удварача обрну се новој звезди, и Постомани прими поклоне и изјаве поверења и оданости, као будућа мати целога краја, што ће за кратко време и постати.

Једва једном Маја постиже свој циљ: њој се испуни најлепша и најсмилија жеља.

Мала Маја постаде кнегињом простране кнежевине, Маја, која је негда, као незнатан мишић, трчала по свим могућим кутићима сиромашне и трошне пустињакове колибице од бамбусове трске, и гледала остатке корења, које је скромни пустињак Риски гладном живинчету поклањао и додавао.

Да ли је бар сада била задовољна? Када прођоше свечаности, које су спремљене за венчање младога пара, опази младожења да му љуба неку муку и јад у грудима скрива, и немирно тамо амо лута.

Са двоструком удворношћу гледао је да јој све жеље испуни, и дуго размишљаше шта би то могло бити, што му љубу кицн, и због чега тако чезне и вене, јер њена зла воља порасла је у толикој мери, да је Постомани проводила своје дане у немиру, а ноћу у несаници, вечитој трзавици и у сузама.

Многа питања свога супруга Маја би вешто избегавала и њега заваравала, и његове молбе, да му саопшти узрок своје туге и бола, остале су узалудне и несаслушане. Тако паде најзад у највећу жалост.

Једнога дана беху млади супружници на равном крову своје палате, где је кнез, из силне љубави према својој љуби, наместио најлепше цвеће, да тиме кнегињи угоди и да је очара. Али ни цвеће не би удостојено њенога погледа, јер њене очи лутаху у даљину, тамо, тамо, где света река шуми, где са блатне обале њене вири колибица скромнога пустињака.

Тихо говораше сама себи: „Тамо живи онај, који једини зна за моју тајну!“

„Куда гледаш, за чим чезнеш, животе мога живота, ти најлепша на свету?“ упита је кнез, ухватив је за руку; „откриј ми жељу своју, своју тајну, а ја ти се кунем да ћу ти све учинити, па макар ме стало престола, кнежевства, па и самога живота“.

Сад се тек трже лукава Постомани, као да је дошао згодан тренутак, који је она поодавно са стрепњом ишчекивала, и јецајући пробеседи:

„Како могу проводити време с тобом у миру и задовољству, кад имају двоје очи, које ме вечито са мржњом и гњевом прате?“

„Ко то сме, дивна моја љубо, да те мрзи? Такав подли преступник нека за своју кривицу плати главом, — говори само ко је, брзо ми реци име његово!“

„Ти ћеш се љутити на ме, настави ласкачица, „што сам те из почетка варала и обмањивала, а праву истину тајила; али ја се нисам усудила да ти све признам, јер сам се бојала за твој драгоцен живот, добро знајући да ћеш ти у моју одбрану учинити све што ти је могућно. Мој непријатељ и гонитељ је подмукао и сиљан, јер га зли духови, којима он служи, потпомажу. Дакле знај: то је досељеник Риски, код кога си ме први пут нашао, и који ме је у најтежем ропству дуго и дуго држао, док је пошло за руком издајници да мојега оца збаци с престола. А као јамачно знам, да и сада о злу мисли и на томе ради да уништи моју срећу и да ме од тебе за навек растави. Спречи његове зле замисли и рачуне, драги мој, најачај га било лукавством било силом, и с места га уби, док још не изговори коју од својих чаробних речи, што би свакако било само на нашу штету. Нећу се све дотле насмењити, док издајнички кукавица своју казну не искуси“.

Кад је довршила Постомани, наслони јецајући

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

своју дивну главу на прса кнежева, који, изненађен таквим речима, замуца:

»Нигда не бих тако што могао помислити о скромном старцу«, тад му се затворише уста, те не мога више ни речце прозборити, а у исти мах несташе му љубе, као да је у црну земљу пропала.

Од чуда потресен, кнез се окрете тамо, амо и спази, где му се неки мишић крио у златом извезеној хаљини његовој. Гнушајући се баци мишића на тле, и једним ударцем ноге умори га.

Између златних стубова докшата паде Мајино тело у башту, која се пред палатом ширила.

Кад се кнез обрну, стајаше часни лик Рискијев пред њим. Скромни старац, пун добротe и саучешћа, погледа у очи кнезу, и рече му ово, те шећи га:

»Не тражи лажну жену, која те у своју замку увукла, и немоћним те учинила. Не оплакуј њену смрт, јер боље што није ни заслужила, ласкачица, незахвалница, која ти је подлу мрежу спремила! Тако је сам бог Сива хтео, пошто ју је претворио у оно што је негда била, а то је — јадно и незнатно живинче! Твоја је нога смрвила мишића и бацила га у башту, и ја ти заповедам, кнеже, да малу лешину његову на истоме месту укопаш, где је пала. Из пепела Мајиног изнићи ће цвет, који ћеш назвати Постомани, а из семења тога цвећа правиће се најчудноватије и најлековитије пиће, које ће служити смртнима. Овај магични балсам лечиће болести тела и душе. Али онај, који незахвално буде злоупотребљавао тај божји дар, окусиће свој преступ као она осветљива кукавица, која је злоупотребљавала моју доброту и трпељивост. Као и она, претрпиће многа преображења и примати рђаве животињске особине и облике, које је моје једино љубимче на земљи променило. Он ће постати лажан и сумњив као мачка, цандрљив као пас, смешан као мајмун, нечист као свињче и, кад буде мислио да има ненадмашну снагу и јакост као слон; кад буде, занесен словољубљем, сањао да је врхунац среће постигао, кад се нађе у паручју љубави престола, сјаја или моћи — тада ће се изненадно пробудити — јадан телом и душом, бедан и незнатан као што је првобитно створен био: презрени миш, кога је твоја нога згазила и у понор сурвала!«

То рече скромни Риски и несташе га. —

Тако постаде опијум, из семења маковог, које се зове Постомани.

С немачког превео
Милан Обрадовић.

РАЗНИ ЗАПИСИ

Најпростији начин произвођења кисеоника. — Један немачки педагошки лист доноси о томе ову белешку: *Д-р Г. Каснер*, асистент у фармац. заводу у Братислави, приликом огледа, да из атмосферског ваздуха добије кисеоник, пронашао је *прост, безопасан и јевтин метод за произвођење тога елемента* у обичним стакленим боцама. Недавно је г. Каснер саопштио свој проналазак у хемијској секцији шлеског Друштва за домаћу просвету и показао је огледима, да је његов метод потпуно употребљив. Ево у чем је тај метод. Узме се иштуцана смеша *фери-цианкалијума* ($\text{Fe}_2\text{C}_{12}\text{N}_{12}\text{K}_6$) и *баријум-хипероксида* (Ba O_2), која се у затвореном суду неограничено дуго држи. Та се смеша прелије хладном водом, и одмах се почне развијати кисеоник, који је у тако чистом стању, у каквој се другим реакцијама тешко може добити, јер је, постајући у алкалној течности, сачуван од сваке примесе хлорне, угљене или соне киселине, које би учиниле да гас не буде са свим чист. Као суд за произвођење кисеоника овим начином може послужити и каква обична стаклена боца, у коју се успе напред поменута смеша и прелије са нешто воде. Како се кисеоник врло нагло развија, могу се и у самој боци показивати разни огледи, као што је светло сагоревање опруге (федера) из часовника и т. д. Тако се уштеде компликовани апарати. Сем тога не треба се бојати експлозије, која се често дешава при употреби калиумхлората. О тога је Каснеров метод врло подесан за грађење огледа у школама, слушаоницама и т. д., тим више, што није потребна никаква нарочита умешност и извежбаност за произвођење кисеоника по овом методу. Тако је приказивање кисеоника, које је до сада било толико опасно, постало један од најпростијих и најлашњих експеримената. Тај се метод одликује још и јевтиноћом, јер се споредни хемијски производи, добивени по извршеној реакцији, могу у каквој хемијској фабрици опет учинити употребљивим. Кад се овако ради, стаје један литар кисеоника 3 до 4 паре дин., а ако се већ употребљене хемикалије неће да врате ради прераде и поновне употребе, онда литар кисеоника стаје 13 до 15 пара дин. — Позната хемијска фабрика Н. Prommsdorf-а, у Ерфурту, продаваће готову смесу за произвођење кисеоника по Каснеровом методу и примаће већ употребљену смесу на прераду. За кратко ће се време по свима већим немачким градовима та смеша продавати а употребљена куповати ради прераде.

(Oesterr. Schulb.)

С. П.

Човечје тело. Од свију справа, које је створио ум човечји — вели „Еурека“, један од најинтереснијих часописа, посвећених новим проналасцима — не може се ни једна, по замисли, по сили и суптилности рада, упоредити са човечјим организмом.

Ево неколико занимљивих података о саставу те справе.

Тело човечје садржи у себи 150 костију и 500 мишића; тежина је крви у одрасла човека 15 кгр.; срцу је пречник обично 15 см.; оно бије 70 пута у минути, 4200 пута у часу, а 35,792.000 пута за годину дана; сваким билом срца покрену се 44 грама крви, са један дан дакле 5.850 кгр.

Целокупна маса крви пролази кроз срце за три минута; плућа нам садрже, у правилном стању, 5 литара ваздуха; ми дахнемо сваког сахата по 1200 пута, трошећи за то време 300 литара ваздуха.

Сем тога, у нашем телу има 13 елемената. од којих 5 спадају у гасовите а 8 у чврсте. Човек, тежак 76 кгр., састављен је од: 44 кгр. кисеоника, 7 кгр. водоника, 1,73 кгр. азота, 600 грама хлора, 100 гр. флуора; 22 кгр. угљеника, 800 гр. фосфора, 100 гр. сумпора, 1,750 гр. калцијума, 80 гр. калијума, 50 гр. гвожђа — а од драгих метала ни трага!

(La Rev. d. Rev.)

С. П.

ПРОСВЕТНИ ДОБРОТВОРИ

Њено Величанство Краљица — Мати Наталија благоволела је, преко министарства просвете и цркв. послова, послати на дар основној школи у **Кладову**: 5 уоквирених најновијих слика *Његовог Величанства Краља*, за учioniце, и 50 примерака разних књига, у дивном повезу, ради поклањања добрим ђацима кладовских основних школа.

Покојни *Душан Стужић*, пређ. чиновник, из **Шапца**, завештао је „Добротворном фонду шабачке гимназије“ суму од 1000 дин. са жељом, да се тим прилогом уврсте у ред чланова утемељача помену-

тог фонда он — Душан — и његови умрли рођаци: отац *Коста*, пређ, трговац, и мати *Анна*.

Добротворни фонд шабачке гимназије умножен је прилозима четворице нових чланова утемељача, који су на самрти завештали поменутом фонду и то: *Михаило Станојевић*, трговац, 600 дин.; — *Васа Танасијевић*, ткач, 140 дин.; — *Станко Пеановић* и *Пеан Даниловић*, трговци, сваки по 120 динара.

Г. г. *Миле Петровић* и *Сретен Б. Јевтовић*, трговци у **Ужицу**, уписали су се за чланове утемељаче „Фонда за потпомагање сиром. ученика и ученица основних школа ужицких“ и положили су сваки по 20 дин. прописаног улога

Приликом год. испита, држаних крајем 1892 — 93 шк. год. у основним школама у **Жагубици**, поклонили су: г. *Јова А. Јовановић*, там. трговац, суму од 16'60 дин., да се за тај новац набаве књиге и нешто одећа сиромашним ђацима жагубичке основ. школе; — г. *Драгиша Рад. Пејић*, начелник среза хомољског, 10 дин. у новцу, да се обдаре добри ђаци; — г. *Стојан Ст. Вабић*, званичник код истр. судије, 8 пример. књиге „Духовникова реч пред исповест“ од *Јов. Д. Илића*, да се тим књигама награде добри ђаци.

ИСПРАВЦИ

У свесци 5. и 6. „Просв. Гласника“, за месеце април и мај ове год., поткрале су се ове погрешке:

СТР.	СТУВАЦ	РЕДОВИ		МЕСТО	ЧИТАЈ:
		озго	оздо		
276	2	--	5	другог	дугог
278	2	--	10	или	али
283	2	--	3	разуме	разуме
283	2	1	--	законском	школском
285	2	18	--	улива	увила
287	1	--	2	неруско	несрско
309	2	--	2	философ	правник
309	2	--	2	за коректора	за помоћника уредника

Сем тога, на стр. 281., у 2. ступцу, између 12. и 13. врсте оздо, треба уметнути: „Хоћеш ли у школу? запитих је“.